

A. GERGELY ANDRÁS

„Megapolitika”, mikropolitika és virtuális kisebbségiség

(Hozzászólás Gombár Csaba tanulmányához)

Előjáróban engedtessek meg két élményszintű közelítést.

1. „Határok”. Egy posztgraduális kurzus címe a kilencvenes évek elején, Párizsban, a társadalomtudományok akadémiajában.

Határok – a határait elvesztő-elmosó Európa, a migrációs tömegek szabdalta Európa egyik, talán leghatártalanabbul soknemzetiségű fővárosában. Határok – természetiek, gazdaságiak, politikaiak, nemzetiek, földrajziak, kulturálisak; spirituálisak, mint a vallások határai, fizikaiak, mint az emberközi távolságok, biológiaiak, mint az emberi bőr, amely a „külsőt” és a pszichés-materiális „belső” választja el.

A határok elemzői Emmanuel Terray és antropológus munkatársai, doktoranduszai voltak, javarészt a jeles Georges Balandier tanítványai és kollégái. Időtlen tájak, időtlen problémák, s az „időtlenül” létező társadalmi ember kutatói. A határokat átszelő egyiptomi tevekaravánútvonalak, a dél-amerikai folyóvölgyi törzsi kereskedelem mozgáspályái, a vallási örökségek és eretnenségek térbeli dimenziói, az egészségfelfogás időbeli változásai..., meg hasonló, elvársolt témák. Az etnikum, a politikum és a faj határain, az ember rejtett és kitarulkozó dimenzióiban. Egyaránt talapzatot lelve politika-, mentalitás-, vallás-, gazdaság- és társadalomtörténetben, múltban, mában és jövőben. Mélyebben, megértőbben, résztvevőbben felfogott emberi dimenziók. Gombár Csabától lopva a dikciót: premodern és posztmodern jelenségek. Szárnyait bontogató antropológia.

2. Rossz vitatkozó vagyok, több szempontból is. Tisztelem minden valódi gondolkodó és merengő öntörvényű logikáját, gondolatmenetét, ám mégis meghökkenően szubjektívan olvasom ki belőle mindazt, amit továbbgondolhatónak tartok. Legszívesebben parciális kérdése-

ken rágódom, olyanokon, amelyek „kilógnak” valamely konzisztens logikából, amelyek fölött mások szívesen elsiklanak, vagy amelyekre maga a szerző is csak azért nem tett hangsúlyt, mert minden szava mégsem lehet hangsúlyos. Tehát diszkurzív módon közelíték a vitatnivalóhoz, s magamban is csillagrendszerűen szétartó, laza szállal egymáshoz kapcsolódó asszociációkkal egészítem ki a szerző fejtegetéseit.

Így tettem Gombár írásával is.

Ézért, bárha eredendően egyetértek Gombár Csaba politika-definíciójával, a politikai alrendszerrel és „a politikáról” élénk tálat véleményével, már az első oldalakon is fönnakadok. Azt írja Gombár, a legkevésbé sem kíván dialógust folytatni az úgynevezett „etnikai vagy szűkebb értelemben vett nemzeti identitás elmélyítésének, egyneműsítésének, erősítésének módjairól, mert ezt a nélkülem is elharapódzó jelenséget meglehetősen ellentmondásosnak és veszélyesnek tekintem”.

Mármost itt nem értem, hogyan is vonható össze az etnikai és a nemzeti identitás, miközben az előbbi mikroszintű is lehet, sőt jobbra lokális és intim szokott lenni, az utóbbi pedig mint cél, keret és eszköz csakis makroszinten létezett. Az elmélyítés, az egyneműsítés hatalmi aktusa egyféle, az erősítés azonban igencsak más szinten jelentkezik, utóbbiban ugyanis benne rejlik a kisebbségi szorongatottság egyik védekező reflexe, viszonzválasza is, amely a túlélést, az etnikum megmaradását szolgálhatja. (A maga módján „mindenki kisebbségi” – erről írtam már egyszer az *Élet és Irodalom* 1990. július 13-i és 20-i számában.)

Azután, még ugyancsak az első oldalakon a „galoppozó etnikai szemlélet” kerül Csaba tollára. De hisz a kulturális és politikai szeparatizmus nemcsak egy útjáról lesiklott nemzetnek vagy népesség tömegnek intoleráns megnyilvánulása, s nemcsak egy félrevezetett makroközösség romboló megmozdulása lehet, hanem egészséges megmaradás, önvédelmi célzatosságú bezáródás, túlélő egzisztálás építő eleme is – s erről ekként is vall például a külhoni magyarság. Olykor egyszerűen csak szakkifejezések kérdése, hogy a nüansznyi különbségek megnevezhetők-e egyáltalán: „a vulkanizálódó etnikai kérdések egyszerre fogalmazódnak meg premodern terminusokban és posztmodern érzülettel fűtött kategóriákban” – írja Gombár, s ebben igen igaza van; de igazába beleértendő, hogy a babilóni, izraeli, asszír vagy más premodern államokban éppúgy megvoltak az etnoregionális mozgások és struktúrák, csak akkortájt másként nevezték ezeket, holott ugyanúgy „globális migrációk” és „posztmodern” érzületek határozták meg (erről avatottan ír Komoróczy Géza a „Bezárkózás a nemzeti hagyományba” című kötetében, Arthur Koestler a „A tizenharmadik törzs”-ben, vagy H. S. Maine az „Ósi jog”-ban), mint a mai fundamentalizmusokat, archaizmusokat. Sőt: talán a népvándorláskori globális mozgások, majd a keresztesháborúk, pogromok története, később az afrikai, ázsiai és az amerikai gyarmatosítások, utóbb az Újvilág fejlődéstörténete vagy napjaink iszlám terjeszkedése is ugyan-

arról a multikulturális konfliktusképződésről, globális érdekek és lokális védekezések egymásnak-feszüléséről szól (B. Anderson cikke ezt pompásan illusztrálja a 2000 1994 februárjában megjelent írásában).

Míndemellett abban, amit Gombár Csaba sokoldalúan érvelve és példákból építkezve alapvetésként megfogalmaz, mélyen igaza van. Valóban korunk egyik betegsége az etnopolitika, s különösen a „fajpolitika” értelmében. Viszont az, hogy az etnopolitika és a biopolitika fogalmát oly elegánsan egymásra csúsztatja, már kevésbé tölt el örömmel. Miért?

1. Az etnopolitika mint államnacionalizmus igen veszélyes korjelenség. Azonban az etnopolitika mint kulturális értéktartalmakat hordozó reflex, más tartalmú is. Ha már posztmodernül közelítünk: talán csak szimpla, rossz vagy nehezen elfogadható válasz ez arra, hogy a világ sora az elmúlt negyedszázadban az egyetemesedés, a globalizálódás felé ment el, s mind a hatékonyság, mind a racionalitás tőkeerővé és hatalommá transzformált más változatai sokszor emberellenesek lettek. Az etnopolitika részben talán felelet (vagy Bíró A. Zoltán értelmében „feleletkereső kulturális” válasz) arra, hogy a makrotörténekekből oly nagy mértékben kimaradó ember, a maga kollektivitásában, társadalmiságában elmagányosodó egyén vissza próbál térni a mikroszintű vagy annál is intímebb szférába, a maga sokfelől fenyegetett biológikumába, ontologikus miliőjébe, „Kis Történetébe”. A „megapolitikák” korszakában, a sokszintű, multikulturális világban az egyetlen, amit megfoghatóan, biztosan érzékelhet még, az az etnikum, az identitású, értékű, és lét-centrikus önfelfogás. Ez hordozza a származási, kisközösségi hovátartozást, a társadalmi tér változásában meglett kapaszkodót, a hozott-örökölt-követett mintákat, a saját helyzet relatív definíciójának esélyét. Vagy akár a B. Anderson-féle „távolsági nacionalizmust” is.

2. Az etnopolitika állami-intézményi szinten (ne kerüljessük a szót): fajpolitika. Gombár is ezt mondja, csak mentegetni próbálja megértő racionalitással, toleráns bölcsességgel. A magyar etnikai identitás állampolitikailag is gerjesztett és etnikai külpolitikába hajló intézményesülése pedig teljességgel irracionális. A nemzetpolitika generálása azon a századvégen, amidőn a nemzetek nagy egységei látszatuk és lényegük szerint szétesnek, totális anakronizmus. Az esetben, mint Sajó András elemzi (lásd 2000. 1994/4.), ha a polgári demokráciák keletkezésének útja a nemzetállam, ez elkerülhetetlen út, s legjobb esetben is csupán veszélyeire figyelmeztethetünk.

Elgondolásom szerint az etnopolitika lehet a kisállami nyomorúság korántsem makropolitikai szintű következménye is: Belgium, Hollandia, Dánia, Skócia, Svájc és Kelet-Európa egy sor állama küzd most is azzal, hogy véget ért a birodalmi méretű hamis integrációk kora, a szervezett népcserék, államilag bujtogatott pogromok ideje, s most van itt az esélye önmagára, identitása elemi részeire találni. Mint a nagy, romantikus szimfóniák, programzenék után a repetitív zenének, a

hang, a zörej mint jelentés átértelmezésének, most van itt a perszonális és kisközösségi öndefiníció ideje is. Az etnopolitika nem kizárólag a megkésett vagy retardált kultúrállam politikája lehet, hanem a soknépű hagyományra támaszkodó, sokféleségét konstatáló, etnikai határok mentén a kultúrák közti összhangot kereső szerep is. Nem államszerep, nem autoritás-szerep, hanem a posztmodern politikai tolerancia lehetősége. Az etnopolitika lehetne a kulturális harmónia, az elfogadott kölcsönhatások, az egyensúly, a béke politikája is, ha... Ha nem szólna bele minduntalan a biopolitika, amely Róma fennségén, a francia forradalom testvériségén, az oroszosítás lendületén, a nagybirodalmak (Nagy-Szerbia, Nagy-Románia, Nagy-Magyarország, Nagy-Frízöld stb.) megalkotásának lázán, a kreált népszövetségeken és más áramlatokon mindig eljutott a kisebbségi másság jogának megkérdőjelezéséhez és tiltásához. De a csoportszintű vagy kisközösségi identitás még nem azonos a makro- és megapolitikai szinten rögzült biológiai prioritásrendszerrel.

Tökéletesen osztom Gombár modernizációval és európai haladás-fogalommal kapcsolatos kételyeit. Az elmúlt évtizedben magyarul is megjelent, s a nyugati világot másfél évtizede foglalkoztató kríziselemlétek, politológiai elemzések, megatrendek, antropológiai alapművek és társadalomtörténeti értekezések ugyancsak egy sor ellenérzést, kritikai attitűdöt vonultattak föl (hogy ne utaljak itt másokra, Huizinga, Clifford Geertz, Habermas, Jacques Derrida, F. A. Hayek, Fehér-Heller, Vajda Mihály, R. Rorty, J.-F. Lyotard, Descola-Lenclud-Severi-Taylor, S. Amin, I. Wallerstein, R. Aron, M. Crozier, G. Balandier stb. munkáira gondolok hirtelen). S nem tudok nem örülni Fehér Ferenc és Heller Ágnes impozáns biopolitika-elméletének, amely, mint például a kilencvenes évek elejének francia könyvkiadásában tapasztaltam, igencsak vaskos, markáns irányzata korunk elemzéseinek. S ugyancsak örvendek a Gombár idézte Enyedi György-féle új térintegrációs trendek említésének, mert magam is úgy vélem, az etnikai-regionális tér-átrendeződés kikerülhetetlen kérdése korszakunknak, akkor is, ha etnikai csoportok lázadásából származó konfliktusokat kell kezelni, s akkor is, ha az európai és harmadik világbeli új integrációk jelentenek korszakos kihívást. Mintegy fél évtizede már ezt ragozom én is, különféle cikkekben, tanulmányokban, s úgy vélem, hogy a makropolitikák korszakát elkerülhetetlenül fölvaltja ezen az ezredfordulón a mikropolitikák korszaka, azzal együtt is, hogy az etnikumok nemcsak egymás ellen kelnek föl vagy kelnek ki, hanem mindenekelőtt az államok ellen, az állam mint integrációs forma, mint térbeli határokat magasító intézmény, mint a kultúrák határait más, gazdasági, politikai vagy éppen katonai racionalitások alapján megvono erőhatalom korlátossága ellen. Úgy gondolom, a kérdés lényege nem a természetes szeparatizmusok kialakulása, mert ezek mindig is voltak, lesznek, kell is hogy legyenek, hanem a militáns és korántsem toleráns kulturális szeparatizmusok, kirekesztések és kolonizációk

eltervezése, végrehajtása, s mindennek szükségessége valamely teleologikus cél, hatékonyság, vezérelv érdekében. De erről később...

Abban viszont már vitakoznék Gombárral, hogy az etnokrácia mindenkor a többségi uralomviselők erőfölényének képviselőjét jelenti-e, s az etnokrata kizárólagosan az etnosz „elvei” szerint működötteti (a modern uralmi egyensúlytalanságok között) a saját hatalmi berendezkedést. Ha így volna, ellenerők és elleneszközök is volnának (mint erről Bíró A. Zoltán is ír) – de nemigen vannak, hacsak a polgárháborúkat nem nyilvánítjuk annak. Úgy értékelem magam is, hogy a kisebbségi jogérvényesülések mindenhol a világon sérelmesek, kirekesztettek, vitatottak és megnehezítettek – ez valóban kulcsprobléma az Egyesült Államokban is, emlékezzünk csak a tavalyi gettőlázadásra, Los Angeles égésére és idézzük föl az etnikai problémák szakirodalmának közelmúlt negyedszázados gyarapodását (E. Gellnertől, Tiryakian-Rogowskyn át, Mullard, Glazer, Walzer, Kantowitz, Horowitz, Muynihan, Passeron, Chaliand, Bourdieu és mások munkáiig). Kétségtelen, hogy a modern uralmi racionalitások, s azoknak technokratikus, logokratikus, bürokratikus vagy politokratikus képviselői mindenkor a demokratikus berendezkedés intézményrendszerére hivatkoznak, s az érdekképviselők nyilvánosságát tekintik valamely létező identitás kifejeződési lehetőségének – egyben korlátjának is. S éppen ez az, ami szerintem sántít. Létezik ugyanis nem legitim etnoszféra is, amely mindenkor védekezésre szorul, főként, ha a „többségi” demokrácia elvei korlátozzák, s intézményesen akadályozzák egzisztenciáját.

S ezen a ponton, ahol Gombár az önmagát újmodern hatalomként definiáló, az etnikai egyneműség fikciójával uralmi eszközt kreáló, a „mi kutyánk kölyke” elv alapján működni kezdő állampolitikai értéknormáról beszél, itt kell vitába szálljak vagy pontosítsak. Egyfelől Gombár is tisztán láttatja, hogy minden ilyenfajta próbálkozás eredendően ellentmond mindennemű becsületes demokrácia-fogalmunknak, s annál veszélyesebb, minél hatékonyabb, minél intézményesebb vagy minél nyíltabb-nyilvánosabb. De úgy hiszem, lényegében a nacionalizmusról beszél, a szó klasszikus tartalmát már részben elveszítő, modernizált eszköztárával még veszélyesebbé váló „nackózásról”, amely Trianon térségében is évszázadok óta teret hódít, s amely épp a társadalomszerveződés szocialista típusú modelljének sikertelensége miatt még vehemensebben kerül napvilágra (lásd M. Agursky elemzését az orosz nacionalizmusról, 1994), mint holmi feudális korszakban, amelyben a legtermészetesebb állapot volt az etnikai sokféleség, illetve amelyben a társadalmi függésrendet számos legalább ilyen fontos hűbérviszony tette virtuálisan és ténylegesen is tagoltabbá.

Másfelől Gombár Csaba itt – értelmezésem szerint – leginkább a nemzeti köntösben, kacagányban és hajdúsági kajlabajusszal kormányra lépő MDF magyarság-ideológiát bírálja, illetve a megfelelő attribútumokkal fölszerelt román, cseh, szlovák, ukrán stb. uralomviselőket, akik éppoly makrancosan esküsznek a demokráciára, mint a

legvehemensebb caudillizmus, katonai diktatúra vagy fasizmus megteremtői. Az álnemzeti képződményről van tehát itt szó, a korszerűtlen, sem államnemzeti, sem kultúrnemzeti mivoltában nemkívánatos berendezkedésről, amelyet a térség országai minduntalan egymás ellen fordítanak, amikor csak tehetik, s öndefiníciójuk alapját mindenkor a mások másságának leszólása, az ellenségképek kialakítása adja. S mindezen országok uralkodó (még csak nem is technokrata, bürokrata vagy logokrata) körei valóban esküsznek a demokráciára – de aligha csak arra: ténylegesen inkább egy történelmi főszerep víziójával reprezentálnak. Viszont e modern „uralmi irracionalitás” még korántsem elegendő, korántsem igazi jogosultság a kizárásos etnopolitikára vagy egy legitimált fajelméletre, főként akkor nem, ha csupán arra szolgál, hogy elfedje a valóságos társadalmi deklasszáció, a politikai válság vagy perspektívtalanság élményét. A vicc az, hogy épp ezekben a volt szocialista országokban, amelyekben a rendszerváltoztatással együtt járt a megerősödött etnikai konfliktusosság, épp ezekben alakítanak ki hatékonyságmentes intézményeket az etnikai problematikák kezelésére, épp ezekben oldják meg a „demokratizálódás” szellemében, hogy szakigazgatási, államrendészeti, szociálpolitikai, minisztériális (sőt hovatovább tudományos) kezelésmódja is legyen az etnikai másság kiváltotta válsághelyzeteknek.

Gombár az etnopolitikában az etnokratikus politizálás veszélyét látja – joggal. Vélekedésem szerint azonban ez még nem jelenti egyúttal azt is, hogy az „etnokrácia inherens, a karizmatikus uralomra visszaütő intézményellenessége” alakul ki. Több okból is leegyszerűsítés ez. Milyen intézményről van szó? Kikérőli? S vajon az intézmény (gondolom, az államiakról, az institucionalizálódottakról van szó) legitimálhatná az etnikai identitásokat? Vagy fordítva: az etnikus identitás képviselőit teremtődnének egyes intézmények? Amelyek azután legitimálhatnák a kormányzati működést...? Vagy miként...?

Engedtessek meg itt egy rövid kitérőt. A politikai antropológia klasszikus és modern kutatói egyaránt két szférát (a politikai akciórendszer, illetve folyamatot, és a társadalmak belső politikai erőviszonyainak egyensúlyteremtő lehetőségét) tanulmányozva jutottak oda, hogy megkülönböztették a politikai osztottság és a társadalom viszonyában a politikai és a nempolitikai szerepek közötti strukturális különbségeket, a politikai szerepek közötti funkcionális különbségek rendszerét, valamint e politikai szerepkörök speciálisan elkülönülő fajtáit (Easton 1959). Tanulságos ennek alapján a modern társadalmakat is úgy tekinteni, mint amelyek eredendően a kényszer kizárására törekvő és a konszenzusok, a közmegegyezések érvényesülését biztosítani próbáló berendezkedések lennének, amelyeknek egyensúlyteremtő működését épp az intézmények hivatottak biztosítani. A törzsi és a modern társadalmakban egyaránt jelen van a szimbolikus legitímáció, az állam mint elidegenült entitás érdekeinek képviselője, a makrotársadalom mint relatív egész kollektív védelme a külső behatásokkal szemben stb. Ezeket a jelenségeket a politikatudomány

hajlamos struktúra-specifikusként vizsgálni, a politikai antropológia pedig evidensen etno-specifikusként elemzi. Az utóbbiba viszont beletartozik az is, hogy az antropológia a nem intézményesült társadalmi szférában éppoly komplex egészet képes érzékelni, mint az államasult, intézményesült milióban. A „történelemelőtti” társadalmakban (vagy mondjunk inkább államnélkülit) a politikai intézményiség nem tisztán elkülöníthető a gazdasági, cserekapcsolati, rokonsági rendszerbeli, származási vagy épp szexuális intézményektől (hogy csak kettőt említsek: a B. Malinowski által leírt Kula-kör, vagy a Róheim Géza elemezte „csurunga” is ilyen), amelyek központi, társadalomszervező jelentőségükkel meghatározzák még a hatalomgyakorlók személyét is), de aligha tagadhatjuk, hogy a gazdasági világrendszer kialakulása, a multinacionális szférák megerősödése, a „világtársadalom” kezdetei ma már illúzióvá teszik az öntörvényű, országon belüli állami intézményesültséget. Nem beszélve arról, amire most nincs módomban kitérni, de számos kutató le is írta már, hogy az új társadalmi mozgalmak egyik korántsem mellékes formája épp az etnoregionális mozgás, amely határok fölött és határok alatt, kultúrák és népek közötti kommunikációban, interetnikus kölcsönhatásokban és preferenciákban mutatkozik meg – szinte teljesen függetlenül az államok etnikai-politikai önképétől, intézményeitől, érdekképviselésétől, demokratikus vagy más berendezkedésétől. Pontosabban: nem függetlenül az államoktól, hanem az államok ellen.

Emiatt úgy gondolom, lassan már nem az a kérdés, hogy az államok képesek vagy hajlandók-e politikai legitimitást ajándékozni az etnikai törekvéseknek (mint az Svédországban, Írországban, Quebecben, Itáliában, Spanyolországban stb. történt), hanem hogy elsöprik-e az etnikai kihívások az államberendezkedést (mint ahogy a szétesett Jugoszlávia, a Szovjetunió, Irán, Marokkó, Dél-Afrika stb. példái bizonyítják).

Összességében korántsem csak arról van itt szó, hogy „intézményelenség” dolgozik az etnocentrikus gondolkodásban, hanem hogy egyértelmű államellenesség, fennhatóság-ellenesség, amely nem veti el a karizmatikus uralom kritériumait, csupán másként értelmezi azokat. Sőt: pontosan úgy, hogy szükség van a hucul, morva és kasub uralmi intézményekre, etnikai képviselőre, másként is gondolkodó, kisebbségi identitást is elfogadó kormányzati mentalitásra. Egyúttal arra is, hogy senki, sem a többségi állam képviselője, sem a kisebbségé ne élhessen vissza a populizmus pártos eszköztárával. Gombárnak abban igaza van, hogy a populizmusok etnokratái nemcsak veszélyesek lehetnek, de – teszem hozzá – ők nemcsak a demokratikus intézményeket romboló, ellehetetlenítő „premodern” vezetők, hanem hardószonokok, olcsó demagógok, fajelmélencek is (lásd a Ceausescu-irodalmat 1990 után, vagy Kiss Balázs és Végh Antal Csurka-elemzését a minapi publikációkban, avagy a Meciarról kialakult szlovák és magyar visszhangot); esetükben premodern helyett inkább antimodern aktorokról lehetne beszélni.

Úgy gondolom, az etnokrácia lehet egy kisebbségi etnikum politikai berendezkedése is. Mennyiben? Amennyiben védekező, szorultságában „muszáj-emberséget” kifejlesztő, tűrést és illegalitást szükségessé tévő. Persze épp a fokozott szorongatottság miatt olykor pártolhatatlanul gravaminális, revansra vágyó, megtorló indulatú, ami már korántsem fogadható el megértéssel, toleranciával, demokratikus gesztussal (s itt Csepeli fontos megállapításain túl utalnunk kell Sumnerre, Jászira, Bibó Istvánra vagy a román antropológusra, Vintila Mihailescura, aki szerint az identitás és az „idegentermelés” összefügg, mert a kapcsolatbeli, szimbolikus és archaikus mintákat elveszítettük, megmaradtak viszont a térbeliség dimenziói, amelyek a „mi” és az „ők” közé újra meg újra fölépülő falak, határok formájában testesítik meg a másságról való képünket és az önazonosságba vetett hitünket – lásd Mihailescu 1993: 34–35).

Mint Gombár joggal megjegyzi, a „kisebbségek” és a „mások” lassan az etnikai kisebbségekkel szinonim jelentést kapnak mindennapi szóhasználatunkban. Bizonyos értelemben ez nem is baj. A kisebbség, a másság tolerálása egyazon gyökerű, a kisebbség és a „másik csoport” egyazon determinizmus terméke. Sokféle szimbolikus politikai és történeti oka lehet ennek, én itt csupán azt emelném ki, hogy a látszatdemokráciákban mind elnyomottságuk, mind tudomásul-nemvett-ségük, mind kulturális homogenizáltságuk, eredendő depriváltságuk, formáldemokratikus „támogatottságuk” (lásd intézményesített nemzetiségi képviselők), szegyenként örökölt „bűnös” másságuk stb. olyan szintű volt, hogy azt megelégtették. S miközben az „identitáshígulás” korunk etnikumkutatóinak, néprajzosainak, antropológusainak, szociálpszichológusainak keserű tapasztalata (lásd B. Voutat, D. Passeron, C. Geertz, E. M'Bokolo, H. Mendras stb.), az átmeneti, rendszerváltó társadalmak törekény és kezdetleges alkotmányosodási folyamatán hirtelen átüt a bázisdemokratikus törekvések, mikroidentitások jelentkezésének ereje. S hadj jegyezzem meg gonoszul, korántsem tudományos igazsággként, inkább kortárs impresszióként: nem „a” szerb és „a” bosnyák, nem „a” volt kommunista és „a” mai legitimista, nem „a” fekete királyságok és „a” puccsal hatalomra került tábornokok sora ütközik meg a polgárháborúban, hanem inkább azok, akiknek a hatalomhoz jutásban semmiféle etnikai (és emberi, vallási, anyagi, területi, politikai alárendeltségi stb.) áldozat nem drága.

Azt kérdezi Gombár (nyolc történetéből a másodikban), hogy „akkor hát multikulturalizmus vagy kulturális szeparatizmus?”. Szerintem e kérdés sosem vagylagos. Ezek összetartoznak. A kisebbség mindig védekező, még ha olykor igazságtalanul támad is, mert eredendő hátrányban van, mert státusa az örök alárendeltség. Harc a létjogért, a mindig nagyobbak ellen, a jogos identitásért. A kisebbség nem a kollektív kisebbségjogért küzd, ezt csak azok találják ki neki, akik többletjogokkal fölruháztak; hanem a perszonális jogért, a kulturális másság jogáért, a személyiség önvédelmi jogáért. Hogy

lehessenek saját korlátai jogiak és szokásjogiak, tradíciókban rögzítettek és hagyománykötöttek, a modernitást (a minden áron valót) vitatóak, archaikusak és posztmodernek, strukturálisak és biológiaiak, és így tovább.

A következő példaszövegben Gombár számomra már egyértelműen arról szól, ami az etnokratikus államhatalom kialakulásában minálunk korélmény lehet, hogy ugyanis mai vagy történeti példák sorjáznak az ember egyéni, személyiségi jogai elleni támadásról, akárha hordópolitikus vagy külügyminiszter, pártelnök vagy árpádsávós legény hangoztatja is. A magyarkodó, nacionalista töltetű, etnocentrikus identitástudat vagy az uszító jobboldali, restauratív eszmerészség éppúgy veszélyes és ízléstelen, mint ahogy viszolyogtató a kiszorítósi az etnikus elvű pártképződés esetében vagy ellenében. Az is tapasztalat, hogy olykor a fölvelt, kölcsönkapott identitás erősebb is lehet, mint a hozott, örökölt. A dél-franciaországi gasconoknál találtam olyan intézményes képviselőket, pártban vagy mozgalomban gondolkodókat, akik egy kistáji vagy regionális mozgalom élére kíváncsoztak – spanyol vagy olasz származásuk ellenére. Illetve: éppen azért; apjuk korosztálya ugyanis a Franco- és Mussolini-korszakban menekült el hazájából, s talált munkára, hazára a gasconok lankáin, akik közt megtanulta a korántsem oly távoli nyelvet, hordani kezdte a népviseletet, s fölvette az új identitást, amelyet most egy második generáció már kardosabban képvisel, mint a valóban gascon etnikai csoport (Benedict Anderson egy sor ilyen esetre hoz példát a 2000 című folyóirat 1994. évi második számában).

Mindenesetre az etnopolitika mint revanspolitika, mint restaurációs stratégia, mint új holocaustok eszköze nem azonos a kulturális, biológiai, történeti, mentális, lokális vagy csoportidentitás-tudattal. De etnopolitikát „bevezetni” sem a kisebbségnek áll módjában, jogában, hanem az elnyomónak, a megbélyegzőnek, a kiváltságoltnak (s az Egyesült Államokban ugyanúgy, mint Besszarábiában vagy Izmirben, Békéscsabán vagy Brassóban). Ezek mindenütt a hatalmi praktikák, uralmi érdekracionalitások, látszat-plurális rendezőelvek kérdései – s nem utolsósorban jólét, tolerancia, politikai kultúra, mentális tradíció, jogegyenlőség, tájékozottság, értékrend és pozicionáltság függvényei.

Az etnikai öncélúság és a demokratikus sokszólamúság valóban összeegyeztethetetlen, ebben Gombárral egyetértek. De a polifóniában tiszta hangon együtt szólni csakis az képes, akinek identitása egészséges, nem korlátozott, hanem kiegyensúlyozott. Normális életvilágban az etnikus másságnak deklarálására csakis szorongatott helyzetben, korlátozott szabadságban vagy félelemben van szüksége. Az „etnopolitikai” intézmény kialakítása mint igény is csak valakik ellen, védekezésül kaphat fölmentést, s minél kevésbé militáns, annál inkább, továbbá minél kevesebb „demokratikus deficitet” hoz létre, annál könnyebben kaphatja ezt. Ilyen jelenség például az etnikai reneszánsz is, amely (néhány, bizonyára meglévő hangsúlybeli túlzást leszámítva) valóban újraéledése volt az etnoszoknak, s nem utolsósorban éppen

annak újrafölismeréseként, hogy az államfejlődés racionális és teleologikus nyomulását a nagy nemzeti forradalmak óta kíséri a másságok „demokratikus” elnyomása, s ha most az állameszélyesség problémájáról, a hatékonyság és legitimitás modernkori konfliktusairól van szó, akkor igenis tér nyílik ama máskéntgondolkodás és más-identitás megfogalmazásának is, amely az uralkodó eszmék államiság-kori történetében valahogy hátrányos helyzetbe került. Az államalkotó racionalizmus prédikálta egyetemesség például Franciaországban fől-számolta a tájnyelveket a nemzeti fejlődés nevében, megszüntette az etnikai szimbólumokat a nagy glóár dicsősége kedvéért, fől-szaggatta a szerves másságot, elkente a területi önállóságot, központosította az igazgatást, a közlekedést és sok egyebet is. Ugyanez a centralizált állameszélyesség a Szovjetunióban és csatolt vidékein elmaszatolta a mikro- és makroszintű diskurzusokat, államosította az etnikumokat is, Indiában és Dél-Afrikában is utat nyitott a törzsi szintű agresszió „közpolitikai” státusnyerésének, s folytathatnánk még az etnikai mizériák tájféldrajzának ismertetését... De elég itt annyi, hogy megtörtént (és ma is folyamatosan történik) mindez, egyszerűen mert az etnikai létminőség más gyökerű, más célú, más okságú volt (lásd ehhez Descola 1993). S e történések minősítéséhez tudni érdemes, hogy a bensőségebb, lokális (mondjuk törzsi) konfliktusok éppen a diskurzusok miniatúr volta következtében „reteszelődnék el”, anélkül, hogy generális válsággá bonyolódnának. „Vad” törzsi háborúk állnak még ma is abból, hogy két „ellenséges” törzs nekikészülődik, háborút hirdet, hadat üzen, kifesti magát, fegyvert gyárt, kivonul a határfolyó partjára, majd sűrű ökölrázás, éneklés és skandalás, mi több, néhány dárda folyóba hajítása formájában „megverekszik” az ellenséggel. Ezt a „vadság korában” élő „primitív” törzsi háborút érdemes összevetni mondjuk a kaukázusi, moszkvai vagy szarajevói csatározásokkal, a nemzeti és multinacionális fegyverkereskedelemmel stb...

Tehát úgy gondolom, igenis kell, hogy az elvont racionalitás, célokság, állampolitika vagy hatalmi érdekracionalitás ellenében (de mellette, érte is!) egzisztálhassanak mikroszintű konszenzusok, „pince-szintű magátólértetődségek”, etnikus identitásban megfogalmazott másságtudatok. De nyilván csak addig, ameddig kombattáns tömegként a körükön kívül eső nagyobb többségeket legyűrni nem törekszenek. S hogy ez ne történhessen meg, ezért is szükség lehet etnopolitikára, amely ebben az értelemben az etnikumok kezelésének vagy egyszerűen csak megismerésének, elfogadásának, tolerálásának eszköze, lehetősége lenne.

Való igaz, hogy ha az állampolitikai szférába kerülnek az etnikai kérdések, megnő a veszélye minden konfliktus etnokratikus elvű rendezésének, a homogenizálásnak, az Endlösungnak. De a Gombár Csaba is föltette későbbi kérdésben – hogy ugyanis a modernitás biztosításával nem jár-e törvényszerűen együtt az etnopolitizálás nemzetköziesedése – már benne rejlik a kikerülhetetlen válasz: de, vele jár. (Sőt, ez már meg is történt.) Mint ahogy vele jár a vallások és a

tőkék, a hadseregek és a kormányok, a kultúrák interferenciája és az olajéhség internacionalizálódása, ugyanúgy mint a fundamentalizmus és a buddhizmus terjedése, a gazdasági válságok és a kolonizációk vagy a munkaerőpiac és a migráció egyetemessé válása is.

Osztom Gombár Csaba ózdkodását a téren, hogy az állam kezelje az etnikai ügyeket. S nagy babért aratnék, ha tudnám a megoldást, hogyan lehetne ebben megakadályozni, valamint lehetetlenné tenni az egyetemessé váló etnikai konfliktusosságot is. Tisztán etnikai alapú pártokról azonban ez idő szerint még nincs igazán szó, s ha lenne, Gombár Csaba szavával élve valóban „a 20. század végi párttörténelem torzszülöttjéről” volna szó. De minthogy nem zárható ki jövőendő keletkezésük, érdemes lenne róluk azt gondolni, hogy mint minden másfajta érdekracionalitás képviselőjében parlamenti szintre tornászódó párt, ez is csupán részérdekek partikuláris képviselőjét vállalhatná másokkal szemben vagy egyetértésben, így szavának (pusztán etnikai jellege miatt) nem jutna több súly, mint másokénak. (Nem szólok itt a fals demokráciák fasizálódásának esélyeiről, az apartheidről és más etnikus alapú tévideológiáról.)

Éppen úgy gondolom, ahogyan Gombár is: az állampolgárok kulturális sokféleségével, politikai kultúrájával, mentalitáshagyományai-val együtt kell létezzen az etnikus identitás lehetősége, elfogadottsága, megtúrtsága. De ahogy a vallás vagy az etnikum államtól való 19. századi elkülönítésére alig történtek kísérletek, úgy az etnikai csoportozatok toleráns kezelésére, elismerésére is alig. Sőt, épp ellenkezőleg, vegyük példaként régiókat: ahol ma a legmérgeesebb harc dúl, mondjuk a volt Jugoszlávia területén, ott rendezték évtizedekig az „együtt élő népek ideális barátságaként” aposztrofált helyzetben azokat a nemzetközi konferenciákat, amelyeken a tökéletes szimbiózis bizonyítása volt a cél. (A jugoszláviai látszatkonszenzusos „etnikai harmónia” háború utáni rendszere a mai napig elsőrangon hivatkozott példának számít a francia jogi és igazgatási szakirodalomban.) Ahol ma a legtöbb géppuska ugat, a volt Szovjetunióban, ott volt a legszilárdabbnak deklarált „szövetségbe forrt” egység. Ahol a legelőször robbant a mesterséges homogenizáltság hamissága, Romániában, ott a legkitarzóbb a (szerencsére javarészt elvi-ideológiai vagy programos szintű) kisebbségellenesség. Mit takar ez, s mit hozhat a jövő jobbat, kielégítőbbet...?

A 19. századot a „fajok századának” minősítették a kortársak, gondolom a nagybirodalmak szétesése, a nemzetek keletkezése, fölépülése okán. A 20. század ímígyen lehet még az etnikumok százada. Ki tudhatná, mit hoz a 19. század? Talán a közösségeké lesz – vagy netán az egyénéé...?

Végezetül még egy parciális megjegyzés. Magam sem hiszek, Gombárral tartva, a fajelméletek, etnikai kizárólagosságok, szeparatizmusok, hamis demokratizmusok „egynemű” megoldásaiban. Úgy vélem, a már önmagát reprezentáló etnikum, erre rákényszerítve vagy valamely kihívást elfogadva lép a nyilvánosság elé. De sejdítenünk

kell, hogy mögöttük ott vannak a többiek, az önreprezentációt nem vállalók, a gyöngébbek, a lokális miliőben meghúzódók, a szunnyadó vagy rejtett identitásúak. Magyarországon a (történészek és néprajzosok java része szerint már asszimilálódott, nem létező) kunokat, Franciaországban pedig az ugyanilyen státusú, sőt a kunokéhoz hasonló történeti szerepű, kiváltságú, gazdálkodású, s ugyancsak fölszívodottnak nyilvánított gasconokat kutattam – kívülállóként, nyelvi és kulturális mássággal, de érdeklődéssel. Annyit sikerült tőlük kitudnom, hogy léteznek, holott halottnak vélik őket, őrzik kultúrájuk, mentalitásuk, gazdálkodási tradícióik, jogszokásaik, gasztronómiai specialitásaik titkait (holott ezek szétfoslását adta hírül a történeti irodalom), s nem óhajtanak ezekkel államszintű érdekközvetítésbe, képviseltesbe, harcba, lobbizásba kezdeni. Ha békén hagyják őket, akár föl is szívódnak. De ha nem, ha kötelező lesz nagy mellénnyel magyarnak vagy franciának lenniök, akkor inkább választják a lokális-regionális másságot, valódi identitásukat, a várható megbélyegzéssel, kolonizációval, miegyébbel együtt. S a legkevésbé sem kívánják, hogy őket bárki is, bárhol is képviselje, kollektív jogokkal ajándékozza meg stb. De adódhat alkalom, amikor a nemzeti erőfölény alábbhagyhat, s amikor az önérték többre méltatik, mint az engedélyezett. Nos, ekkor jön az etnikumok, a virtuális kisebbségek valódi reneszánsza. S hogy az mivel jár majd, nem tudhatjuk...

Mindenesetre előnyei lehetnek... Az EXPO tervének lemondása után például a nagykunok bejelentették, hogy a kunok bevándorlásának emlékévére tekintettel vállalják a már fölépült létesítmények hasznosítását nagyszabású fesztiválsorozat céljaira...

IRODALOM

- Agursky, Mikhail 1994. Szovjet kommunizmus, orosz nacionalizmus. 2000, április, 15–20.
- Anderson, Benedict O'G. 1994. Távolsági nacionalizmus. 2000, február, 17–22.
- Bíró A. Zoltán 1990. Intézmény–képviselet–civil társadalom. Tanulmány és vitaanyag. *Átmenetek*, 1, 5–19.
1994. Nagy és Kis Történetek. 2000, május, 7–10.
- Chaliand, Gérard 1985. *Les minorités à l'âge de l'Etat-nation*. Paris: Fayard
- Csepeli György 1988. Negatív identitás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 4, 27–38.
- Dahrendorf, Ralph 1994. *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat, 42–55.
- Daun, Ake 1988. „Svédség” mint akadály a kultúráközi érintkezésben. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988. *Nemzeti kultúrák...* 107–144.
- Descola, Ph.–Lenclud, G.–Severi, C.–Taylor, A.-C. 1993. A kulturális antropológia eszméi. *Századvég*, 13–73., 195–232.
- Easton, David 1959. Political Anthropology. In: B. J. Siegel, (Ed.) *Biennial Review of Anthropology*. Stanford 210–262.
- Echelard, Yves 1988. *La longue marche des paysans bretons*. Editions H. A. Rennes

- Gaunt, David 1984. Történelem és antropológia. *Világtörténet*, 4., 3–16.
- Geertz, Clifford 1973. Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In: *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic, 3–30. Magyarul: A sűrű leírás. In: Vári A. (szerk.) *Antropológusok a csónakban*. Akadémiai Kiadó, 13–61.
- 1983. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic
- 1988. A kultúra fogalmának hatása az ember fogalmára. *Kultúra és Közösség*, 4, 67–75.
- 1994. A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, 104–125.
- Gellner, Ernst 1983. *Nations and Nationalism*. London.
- Georges, Pierre 1984. *Géopolitique des minorités*. Paris: P.U.F.
- A. Gergely András 1988. Egy civiltársadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. *Valóság*, 5, 98–107.
- 1990. Ragacsos haladás I-II. *Élet és Irodalom*, július 13., július 20.
- 1994. Rendszerváltoztatás és makrostruktúra. In: Várnai Gy. (szerk.) *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Korridor, 54–77.
- Glazer, Nathan 1983. *Ethnic Dilemmas 1964–1982*. Cambridge–London: Harvard University Press
- Gunder Frank, André 1991. Les mouvements sociaux dans l’histoire récente. In: *Le Grand Tumulte?* Paris: La Découverte, 153–201.
- Herskovits, M. J. 1988. Kulturális relativizmus és kulturális érték. *Kultúra és Közösség*, 4, 52–60.
- Hobsbawm, Eric 1987. *Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987, 127–197.
- 1990. Közép-Európa, politika és kultúra. *Társadalmi Szemle*, 1. kötet, 78–82.
- Hofer Tamás (szerk.) 1984. *Történeti antropológia. Antropológiai írások*. MTA Néprajzi Kutató Csoport
- (szerk.) 1987. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport
- Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.) 1988. *Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben*. MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarországtudató Csoport
- Hoppál Mihály 1986. Etnikus tudat és kisebbség. *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*, 2. köt. 446–461.
- Horowitz, Donald L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press
- Idegengyűlölet, másság, tolerancia. 1993. *INFO-Társadalomtudomány*, 25
- Jacque, André 1985. *Les déracinés. Fémugiés et migrant dans le monde*. Paris: La Découverte
- Joó Rudolf 1988. *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Gondolat
- Karsai László 1986. *Flamandok és vallonok*. Kossuth
- Kiss Balázs 1994. Tagoltság és világkép. Csúrka István politikai írásai. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA PTI 483–513.
- Koestler, Arthur 1990. *A tizenharmadik törzs. A Kazár Birodalom és öröksége*. Budapest: Kabala KFT
- Komoróczy Géza 1992. Bezárkózás a nemzeti hagyományba. *Századvég*, 183–341, 393–399.
- Koralka, Jiri 1984. Nemzet állam nélkül. *Világtörténet*, 4, 100–117.
- Lafont, Robert 1967. *La révolution régionaliste*. Paris: P.U.F.
- Leach, E. R. 1954. *Political Systems of Highland Burma*. Boston: Beacon Press
- Le Goff, Jacques et. all. 1984. *La société face au racisme*. Edition Complexe, Paris, 29–278.

- Leiris, Michel 1951. *Race et civilisation*. Paris: Unesco–Gallimard; valamint in: *Cinq études d'ethnologie*. Ed. Denol, Paris 1969.
- Lewis, Oscar 1970. Random House. *Anthropological Essays*. New York.
Magyarul részlet: A szegénység kultúrája. *Kultúra és Közösség*, 1988/4, 94–105.
- Loughlin, J. 1985. Regionalism and Ethnic Nationalism in France.
In: Mény–Wright *Centre-Periphery Relations in Western Europe*. London: Sage
- Löfgren, Orvar 1988. Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről.
In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988, 145–179.
- Lyotard, Jean-François 1979. *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris: Minuit. Magyarul in: *A posztmodern állapot*. J. Habermas, J.-F. Lyotard, R. Rorty tanulmányai. Századvég 1993. 7–144.
- Maine, H. S. 1988. *Az ősi jog*. Gondolat
- Malinowski, B. 1972. *Baloma*. Gondolat
- Manganaro, Marc (Eds.) *Modernist Anthropology. From Fieldwork to Text*. Princeton Univ. Press
- Markarjan, Edvard Sz. 1987. A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. In: *Hagyomány és hagyományalkotás...* 67–103.
- Masaryk, T. G. 1935. *A nemzetiségi kérdés*. Bratislava: Práger
- Mendras, Henri 1994. *La fin des paysans*. Arles: Babel, 37–74, 285–327.
- Mény, Yves 1982. *Dix ans de régionalisation en Europe: bilan et perspectives*. Paris: Cujas
- Mihailescu, Vintila 1993. Identitás és hit. In: Bodó J.–Túros E. (szerk.) *V. M. írásai*. Antropológiai Műhely 3, Kommunikációs Antropológia Munkacsoport, Csíkszereda, 34–35.
- Mihailescu, Vintila (és vitatársai). 1990. Az ember – antropológiai nézőpontból.
In: Rostás Zoltán (szerk.) *Átmenetek*, 1, Kommunikációs Antropológia Munkacsoport, Csíkszereda, 23–30.
- Morgan, Prys 1988. *Az elmúlástól egy átfogó látomásig: A walesi múlt keresése a romantikus korban*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1988. 180–261.
- Mullard, Chris 1985. *Race, Power and Resistance*. London: Routledge and Kegan Paul
- Nemzeti kultúrák antropológiai metszetben*. 1988. Tanulmánygyűjtemény.
Szerk. Hofer T., Niedermüller P. MTA Néprajzi Kutató Csoport és OSZK Magyarágkutató Csoport
- Passeron, Jean-Claude 1991. *Le raisonnement sociologique*. Paris: Nathan, 57–87., 247–256., 291–334.
- Róheim Géza 1988. (1967) A modern nemzetek. *Kultúra és Közösség*, 4, 78–93.; valamint In: *Psychanalyse et anthropologie*. Paris: Gallimard
- Róheim Géza 1993 (1931) *A csurunga népe*. Budapest
- Rupasinghe, Kumar 1986. *Notes Toward a Research Programme: Ethnic Violence, Human Right, and Early Warnings*. Unesco Yearbook on Peace and Conflict Studies, 191–233.
- Sahlins, M.-D. 1961. The segmentary Lineage: an Organisation of Predatory Expansion. In: *American Anthropologist*. (63) 322–345.
- Sebestyén Éva 1990. A hatalom és az autoritás: a falufőnök és az ágazatvezetők viszonya Angolában. In: *Etnológiai tanulmányok*, 5. Történelem és Kultúra sorozat. Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 102–106.
- Shils, Edward 1987. *A hagyomány*. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) 1987, 15–66.
- Smith, W. D. 1981. *The Ethnic Revival*. Cambridge Univ. Press
- Sumner, William Graham 1978. *Népszokások*. Gondolat
- Swartz, M.–Turner, V.–Tuden, A. (Eds.) 1966. *Political Anthropology*. Chicago
- Szabó Máté 1983. A Birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767–1815). *Világosság*, 8–9, 494–502.

- Szabó Miklós 1988. Történelmi nemzet-etnikus tudat. *Világosság*, 8–9, 582–589.
- Szeli István 1986. Az erózió ellen. *Fórum Novi Sad*, 11–42.
- Terray, Emmanuel 1969. *Le marxisme devant les sociétés „primitives”: deux études*. Paris: Maspero
- Tiryakian, Edward A.–Ronald, Rogowski 1985. *New Nationalism of the Developed West*. Boston: Allen & Unwin
- Vajda Mihály 1990. Hozzárendelt tudat és osztályelemzés: elmélet versus empiria. In: *Marx után szabadon...* Gondolat, 65–96.
- Veres Ildikó 1987. Az önazonosság megtartásának lehetőségei a kisebbségi létben. *Filozófiai Figyelő*, 2, 23–39.
- Voutat, Bernard 1992. *Espace national et identité collective*. Lausanne: Inst. de Science Politique
- Walzer, Michael 1994. Másság és politika. *2000*, november, 9–14.
- Walzer, M.–E. Kantowicz–J. Higham–M. Harrington 1982. *The Politics of Ethnicity*. Harvard Univ. Press
- Winckler, E.-A. 1970. Political Anthropology. In: Siegel, B.-J. (Ed.) *Biennial Review of Anthropology*. Stanford

SZILÁGYI ÁKOS

„Virágozzék ezer nemzetállam!”

– Véres pöttyök a posztmodern politika palettáján –

„Társadalomszemléletünk etnicizálódása nem pusztán komor premodern reakció a modernitás ellenében, nem vagy nemcsak a régi fajelméletek és etnikai kizárólagosságok továbbélése, hanem a kulturális multiidentitás új keletű zavara is az egyre növekvő posztmodern felételek között” – összegzi diagnózisát az „egyaránt poszt és pre állapotban” leledző ezredfordulós világról Gombár Csaba revelatív tanulmányában. „Etnikai reneszánsz”, „fundamentalizmus”, „etnoregionális követelések”, „osztálypolitika helyett biopolitika”, „a Nagy Elbeszélések helyett multikulturalizmus, a multiidentitás miniatűr diskurzusai” – a dilemma világos: hogyan lehetséges, hogy „az oly sok szempontból globalizálódott világban erősödnek a kulturális szeparatizmusok”, hogy a „multikulturális világ hirtelen kitermeli a goromba kulturális szeparatizmusokat”, az etnikai alapon „benyújtott” államalkotó igényeket? De mit jelent ebben az összefüggésben a „kulturális multiidentitás” megzavarodása? Visszavezethető-e a társadalomszemlélet – a politikai és köztudat – etnicizálódása akárcsak részint is efféle identitászavarra? S vajon csakugyan ellentmondás feszül-e a világ *tényleges* – gazdasági-információs és tömegkulturális – globalizálódása és a nemzeti államok és államszövetségek etnikai-regionális széthasadozása, az etnikai háborúk, torzalkodások és etnikai törpeállamok sokasodása között? Miről szólnak ma az etnikai konfliktusok, mit állít és mit tagad az etnikai nemzetfelfogás *ma* és legalábbis Európában? Csakugyan visszaesés-e ez valamilyen modernitás előtti szintre, atavizmus, archaizmus, „új törzsiség”, avagy inkább a posztmodern érem másik oldala, mint egy helyütt Gombár Csaba is állítja: „A posztmodern gondolkodás széles keblű multikulturalizmusa, miközben egyfelől gomba módra szaporítja a legkülönbélebb identitásokat, másfelől a politikai realizáció és a jogi

biztosítékok militáns, s a legkevésbé sem toleráns kiépítése során kulturális szeparatizmusként jelentkezik”. Ha ezúttal figyelmen kívül hagyjuk is, hogy mi szaporít mit, vagyis, hogy mekkora és milyen természetű a posztmodern gondolkodás felelőssége az identitások e gyors szaporodásában, hogy a posztmodern multikulturalizmusa nem *tudomásulvétele*—e csupán (a szembeszegülés és az igazolás Nagy Elbeszélései híján) ennek a szaporaságnak, továbbá, ha eltekintünk az identitások természetétől, attól, hogy miként és mennyire más – e közös nevező fölött – a szlovák, a hutu és a skót vagy erdélyi magyar identitás, a nők, a melegek, a testi fogyatékosok stb., stb. identitása, akkor egyvalami azért mégiscsak szembet ötlő e sokféle és sokféle-képp harcias identitásban. A multikulturalizmus „forró égőve” alatt buján tenyésző identitások ugyanis *nem egymás iránt* tanúsítanak türelmetlenséget és kérlelhetetlenséget, hanem mindig azok ellen az átfogó, egységes, normatív, univerzalisztikus kulturális és politikai elvek, intézmények, gondolkodásmódok, integrációs keretek ellen irányulnak, amelyek a modernitásban alakultak ki, s amelyek mindenféle kulturális, civilizációs, regionális másság elnyomására, „féken tartására”, asszimilálására, háttérbe szorítására épültek, ideologikusan legitimálva a kényszert és erőszakot, amely ezeket a modern építményeket összetartotta. A posztmodern szituációban, melyet a modernitás – *mint végződésfolyamat* – végeként és *a világ tényének* keletkezésfolyamataként értelmezek, nem akármilyen identitások és nem is szokványos szeparatizmusok vannak kialakulóban és állnak folytonos háborúságban egymással. Az új identitások 1. valamilyen, a modernitásban létrejött, a modernitásban funkcionális általános norma, integrációs keret, közös alapzat ellen irányulnak; 2. egyik új identitás sem kíván a kikezdett, felbomló, döglődő régi modern identitás – az átfogó, univerzalisztikus identitás – helyére lépni, *beéri* önmagával, a részlettel és harciassága abban merül ki, hogy *ezt a részletet* kiszakítsa a „döglött egészből”, körülhatárolja, megvédje stb.; 3. az új identitások egzisztenciálisan vannak megalapozva, nem ideologikusan és politikailag (az egyes személy saját, egyetlen életében vagy a pusztá testi létezésben, a közvetlen helyi közösségben vagy társadalmi csoportban); 4. a régi modern integrációs keretek – mindekenélőtt a politikai nemzet – a széteséstől, a szeparatizmustól, regionalizálódástól, „tribalizálódástól” nem dől össze „a” világ, sőt, a gazdasági-információs-kulturális globalizálódás, a nagy szupranacionális keretek kiépülésének éppen a hagyományos nemzetállamok „lebomlása” a feltétele, és a nagy kérdés az, hogy ez a „lebomlás” mi módon, milyen áron megy végbe. Véleményem szerint az nem kérdés már, hogy ennek valamiképp végbe kell mennie, és a hagyományos modern integrációs keret meggyöngyülésével, mindekenélőtt a nemzetállam gazdasági és politikai funkcióvesztésével végbe is mehet, hiszen egy új integrációs keret *létezése* támasztja alá, és a maga részéről minden posztmodern szeparatizmus is ezt az új integrációs keretet erősíti azzal, hogy az új identitás alapján ebbe a keretbe igyekszik

beilleszkedni. Mindenesetre még a – hagyományos nemzetállamok anakronisztikus ellenállása folytán kirobbanó – legkilátástalanabb, legvéresebb beháborúk, „etnikai háborúk”, „régioók háborúi” sem fenyegetnek azzal a veszéllyel, amivel a nemzetállamok közötti régi háborúk, hogy világháborúba és általános káoszba torkollanak. Ebből a szempontból például félreértés vagy retorikai túlzás napjaink „Sarajevóját” az első világháború „Sarajevójával” összetéveszteni, még-ha Jugoszlávia szétesése regionális szempontból bizonyos veszélyeket és főképpen hátrányokat jelent is szomszédai számára. (Természetesen a szupranacionális keretbe való beilleszkedés szempontjából.)

„Az etnikai párt a 20. század végén a párttörténelem torzszülötte. Enyhébben fogalmazva: fából vaskarika” – írja Gombár Csaba. Hasonlóképpen torznak és veszedelmesnek látja az „etnikai alapon” megfogalmazott „államalkotó igényeket”, az „etnikumok államkonstituáló szerepét”, lett légyen szó akár „nemzetközösségi államok” elképzeléséről vagy tervezetéről. Nos, a modernitás eszményi politikai képletei (a politikai nemzet és a politikai párt) felől nézve mindez talán csakugyan a *politikai* összezavarodásának, torzulásnak és megannyi torzszüleménynek látszik, különösen tekintettel azokra a vészterhes és véres eseményekre, amelyek a politikum etnicizálódását esetenként kísérik. A modernitás vége vagy lezárulása felől nézve azonban nem a politikai közösség „barbarizálódásának” vagy a „politikai” és a „természeti” elem posztmodern öszezagyválódásának látszik az etnicizálódás, hanem a „politikai” (a modern „politikum”) elhalását kísérő tünetnek, amelyet a politikailag konstituált intézmények és intézményes keretek (a nemzet és a párt) meggyöngyülése, a beolvasztás és központosítás révén egységesítő politikai ideológiák kiüresedése és a politikai hatalmat totalizáló, kifelé és befelé is terjeszkedő államgépezetek funkcióvesztése tesz lehetővé, s amely – végső soron – a szupranacionális gazdasági és politikai integrációkba való beilleszkedést szolgálja. Az etnikai elvet ugyanis nem a hagyományos politikai közösség, a nemzetállam vagy a totális párt fogalmazza meg ezúttal, hogy a „faji leszármazásra” való kvázi-tudományos hivatkozással és/vagy a politikát esztétizálva újraalapozza a megingott politikai közösséget (amint azt a náciizmus tette például), hanem valamilyen nem-politikai közösség vagy csoport, hogy – elitje vagy az egész csoport különérdekét érvényesítve – szert tegyen a politikai közösség elhagyásához szükséges energiára, szökési sebességre és az érdekmozgást elváltoztató, a csoport közös egzisztenciális tapasztalatára építő szerepre, nyelvezetre, maszkra. Az etnikai elv csakugyan *nem-politikai*, ám épp azért nem az, mert egy létező, fennálló politikai elv és politikai közösség – a nemzetállam – megbontását és leépítését célozza és egy nem-politikai, szupranacionális gazdasági keretbe való beilleszkedésre irányul. Hogy aztán mi ez a nagyobb egység, szupranacionális keret (az Európai Unió, a FÁK vagy a csendes-óceáni térség), hogy mennyire jött egyáltalán létre, mit bír el, hogy mennyire önáltatás és mennyire valóságos esély a kiszakadással – esetenként az államalko-

tásig elmenő szeparálódással – elérhető gazdasági előny egy-egy „szakadár” régió, népcsoport, társadalmi csoport számára, s hogy végezetül az egész szóban forgó régió, népcsoport emelkedhet-e fel e „szökés” által arra a magasabb színvonalra, amelyen aztán a világrendszerbe, a szupranacionális egységbe integrálódhat (mint például Csehország vagy Szlovénia esetében történt) avagy csak bizonyos elitcsoportok tesznek szert az imént említett „szökési sebességre”, és az etnikai elv meghirdetése valójában az elitek különérdekének elhomályosítását szolgálja (nagyon is ideologikusan, ahogy azt a FÁK tagállamaiban láthatjuk), nos, mindez már megannyi változat a „megadott témára”, s mindannyiszor az eseti elemzés és a konkrét mérlegelés dönti el, hogy *mit ér* az etnicizálódás, ha ukrán, ha csecsen, ha baszk, ha breton, ha tamil, ha román... ha magyar? Az az etnicizálódás, amelyet Gombár Csaba joggal helyez átfogó elemzése középpontjába mint az új témákkal telítődő politika legsúlyosabb konfliktusforrását, nem fogható fel pusztán a *politikai* megromlásaként és egészen másról szól, mint a 19. századi vagy akár 20. századi – szükségképp sikertelen! – szeparatizmusok és másról szól, mint a politikai nemzet – az egységes, központosító, expanzív nemzetállam – fasisztoid megmentésének/elpusztításának paradox kísérletei a nemzetfogalom etnicizálása által (ezek csakugyan fából vaskarikák voltak). Úgy gondolom, hogy a posztmodern multikulturalizmussal összefüggésbe hozható etnicizáló szemlélet és etnicista törekvések *modernitás utániak* és így nem is a 19. századi értelemben vett nemzetállamok megteremtését célozzák (ami valóban anakronizmus lenne a második ezredforduló globalizálódott világában), hanem éppenséggel a nemzetállamok lebontását és azoknak az új, különválva, önállósulva sikeresebb, mozgékonyabb gazdasági alanyoknak a megteremtését, amelyek a világgazdaság nagy szupranacionális integrációit alkotni fogják. A szóban forgó integráció alanyai vagy egységei ugyanis nem nemzetállamok lesznek (amennyire léteznek ezek az integrációk, már ma sem ilyen nemzetállami egységekből épülnek föl), hanem a nemzetállamok fölötti vagy alatti regionális vagy régió-közi gazdasági egységek. Nemzetállamok egész kivételes esetben férhetnek csak át a globális világgazdaság túfokán. (Ilyen kivétel lehet például Magyarország, amely a modern történelem sorscsapásai következtében, szenvedőlegesen vált a magyar nemzetállam regionális és etnicista torzójává, jóllehet még így is élesen kettéválik „keleti” és „nyugati” régióra.) A nagy, központosított nemzetállamok vagy maguk kezdenek el dolgozni saját leépítésükön, a hatalmi jogkörök regionális leosztásán és a szupranacionális integrációs keret kimunkálásán (aminek a hagyományos nemzeti szuverenitásról való fokozatos lemondás az egyik előfeltétele), beleértve egyfajta szabályozó, fékező, kiegyenlítő, korrekciós szerepkörrel (hiszen a nemzetállamból élő vagy a nemzetállam által megvédett, privilegizált társadalmi csoportok, régiók ellenállása a szupranacionális integrációval szemben meglehetősen nagy), vagy ellenállnak ennek a folyamatnak, és esetenként elmennek egész a nyílt

háborúig is, katasztrófába döntve magukat és esetenként a fennhatóságuk alá tartozó egész régiót. Abban, hogy az egyes nemzetállamok melyik utat választják (helyesebben szólva talán melyik útra lépnek, sodródni, taszítódnak) a politikai bölcsesség viszonylag csekély szerepet játszik. Az átállás nyilvánvalóan sokkal könnyebb ott, ahol a gazdasági egységesülési folyamat belülről repesztgeti a nemzetállam politikai építményének falát és nehezebb ott, ahol a nemzetállam gazdasági ereje elenyésző politikai erejéhez képest, tehát dezintegrálódása nemhogy gazdasági előnyökkel nem kecsegteti, de teljes gazdasági periferizálódással fenyegeti az „anyanemzethez” tartozókat. (Csehország Szlovákia „leadásával” nyert, de Szerbiáról ez aligha mondható el: Jugoszláviában éppen megfordítva, a kvázi-szövetségi jugoszláv államról leváló Szlovénia és Horvátország lettek a „nyertesek”, éspedig nem azért, mert végre-valahára szuverén nemzetállamokká válhattak, hanem azért, mert különválva több eséllyel, gyorsabban integrálódhatnak a szupernacionális nyugat-európai egységbe.)

Az etnicizáló nemzetszemlélet és nemzetideológia ott jelenik meg, ahol a nemzetállam erőnek erejével akarja megakadályozni az új, szupernacionális integrációs keret *alanyainak* kialakulását és kiválását a „politikai nemzettestből”, mert az államalkotó nemzet gazdaságilag nem elég erős ahhoz, hogy elvesztett politikai elsőbbségét és befolyását gazdaságilag szerezzé vissza, sőt terjessze ki. (Oroszország, amely a politikai birodalom történelmi stádiuma után maga is egy ilyen szupernacionális gazdasági integrációvá igyekszik válni, nemcsak nem rettent meg Ukrajna, Kazahsztán és a többi volt szovjet köztársaság kiválásától és önálló államiságától, de inkább kívánta és elősegítette azt: ezek az államok ugyanis gazdaságilag aligha fognak valaha is „elszökni” az eurázsiai régióból, ahol Oroszország gazdasági primátusa és egy szupranacionális gazdasági integrációban betöltött középponti szerepe aligha lehet kérdéses.)

A nemzetszemlélet posztmodern etnicizálódása tehát nem más mint a politikai közösségből, a nemzetállamból való *kihátrálás* hivatkozási alapja, amely rögvest szertefoszlik, mihelyt a kiválás sikerült, és megkezdődhet a szupranacionális gazdasági integrációba való beépülés nagy mutatója. Miután már nem nemzetállamok alkotják a világot összetartó legfőbb gazdasági integrációs keretet, s miután – ettől el nem választhatóan – kihunyóban vannak a politikai közösség eszméi (beleértve a hagyományos nacionalizmusokat is), a regionális önállósulás (nota bene: a személyes, individuális önállósulás kísérletei is) csak magába ebbe a különállásba, *puszta másságba* kapaszkodhatnak (a politikai közösség nemes eszményét fel nem adó politikai ész legnagyobb megbotránkozására). Ebből azonban önmagában sem véres káosz, sem „új középkor”, sem „új faji állam” nem következne, sőt még az „etnikai tisztogatás” borzalmaira sem kerülne sor, ha nem lennének olyan nemzetállamok, amelyek háborút indítanak az etnikai alapon „kihátrálók”, a „szeparatisták” ellen, s eközben átveszik – saját

nemzetállami képükre és hasonlatosságukra formálják át – az etnikai elvet. A létező politikai közösség – a nemzetállam – etnikai alapra helyezése azonban éppenséggel nem posztmodern, hanem *régi modern képlet*: a náciizmus, a fasiszmus képlete, amely valójában nem lebontani kívánja a nemzetállam politikai közösségét, hanem ezen a képtelen alapon megmenteni, megerősíteni, sőt újjáépíteni. Innen nézve jól kivehetően elválik egymástól az etnikai szemlélet mint *a helyi társadalmak* elkülönülésének, önállóságának, elszakadásának *nem-politikai* támadás-ideológiája, legitimálása a hagyományos *politikai közösséggel*, a nemzetállammal szemben, és mint *az adott nemzetállam* reakciója, védekezésideológiája, amelyben a megingott, gazdasági funkcióját veszített, ideológiai támasz nélkül maradt nemzetállam próbálja a politikai közösséget etnikai talajra helyezni. Ez utóbbi próbálkozás az, ami aztán etnikai háborúkhöz, etnikai tisztogatásokhoz, regionális katasztrófákhoz vezethet. A többé semmiféle érvényességet adó eszmére – Történelemre, Szabadságra, Nemzetre –, semmiféle küldetésre és szolgálatra, semmiféle racionálisan megfogalmazható feladatra (belső piac megeremtése és megvédelmezése; modernizáció meggyorsítása; szociális különbségek kiegyenlítése) nem vonatkoztatható politikai közösség katasztrófális belekapaszkodása az etnikai elvbe és az ebből következő véres abszurd valójában *a modernitás utójátéka*, a modern, tehát politikai közösség – az állam – logikájából következik ott, ahol ebből a logikából még ilyesmi következhet. A nemzetállammal szemben megfogalmazott etnikai elv azonban nem új nemzetállamot alapoz meg ezen a módon, hanem *a kiválás* elvi – egy politikai eszmék nélkül maradt világban *nem-politikai*, ha tetszik egzisztenciális – alapját (esetenként csak ürügyét) teremti meg, amiből önmagában sem fajelmélet, sem etnikai háború, sem az etnikailag tiszta állam megvalósításának követelménye nem következik. A nemzeti szuverenitás etnikai alapon történő kivívásának értelme nem a „nemzeti önelvűség” vagy a „nemzeti öncélúság”, amely mintegy a nemzetállam megeremtésében teljesedik be, hanem a szupranacionális integrációba való beilleszkedés, az önző regionális előnyszerzés, a jobb gazdasági helyfoglalás előfeltétele: a politikai szuverenitás igazából csak arra jó, hogy elnyerése után legyen mit feláldozni a gazdasági egyesülés oltárán, csak persze ezt az áldozatot most már „mi” és a „magunk érdekében” hozzuk meg, ahelyett, hogy a nemzetállam hozatná meg velünk a maga és mások érdekében. Ebben az értelemben az etnicizálódás nem visszaesés valamilyen archaikus szintre, *a politika alá*, hanem lehetséges és sok tekintetben kényszerű túlhaladás a modernitás, a politikai közösség nemzetállami fokán. Nem az ebből adódó *értelmetlen* (mert a modernitás értelemadó eszméire immár nem vonatkoztatható) *vérengzések, szürreális borzalmak* meglepőek a mi időnkben, amely már történelmi kornak sem nevezhető, hanem egyrészt az, hogy mindebből mind ez ideig nem lett világhatasztrófa és másrészt az, hogy még ezek a véres borzalmak is a modernitás végváraiból, a nemzetállamok sötét barlangjaiból gomo-

lyognak elő. Azt mondanám, hogy már az is nagy és jótékony elmozdulás a modernitás vérrel, kínnal, szenvedéssel átitatott világtól, hogy a szóban forgó borzalmak – mézsárlások, megtorlások, helyi háborúk a maguk pőreségében, semmiféle magasabb elvre – történelmi szükségszerűsége, nemzeti küldetésre, isteni végzésre – nem vonatkoztatható *értelmetlenségként, abszurditásként, helyi katasztrófaként* mutatkoznak meg a világ számára. E katasztrófális ténykedések azonban változatlanul a modern, tehát régi nemzetállamok mozgásának logikájából és a modern (tehát anakronisztikus) államnacionalizmusokból, nem pedig a velük szembehelyezkedő etnicista elkülönülési, kitérési, kiválási kísérletek logikájából és az etnicizáló társadalomszemléletből fakadnak. A legsúlyosabb eset változatlanul akkor áll elő, ha a politikai közösség, az államnemzet veszi át és használja föl saját megerősítésére az etnikai elvet. Ez azonban modern képlet és a modern katasztrófa forgatókönyve, bárhol valósítják is meg. Változás – s nem épp lényegtelen változás – csak abban van, hogy a katasztrófa forgatókönyve mostantól *helyi szinten és nem világméreteken* valósul meg. Világméreteken a szupranacionális gazdasági integrációkból álló globális társadalom van megvalósulóban. Igaz, hogy ez még a kezdetnek is csak a kezdete, de már ez is elég ahhoz, hogy nemzetállamok ne robbanthassanak ki világháborút, avagy kissé póriasan szólva, hogy csak a helyi levesbe köphessenek bele, de a világlevesbe már nem. Innen nézve a második ezredfordulón nem a rivális ideológiai-politikai rendszer, a szovjet típusú kommunizmus bukása jelenti az igazi fordulatot és adhat némi reményt egy világgatasztrófa elkerülésére, hanem a modern – centralizált, expanzív, asszimiláló – nemzetállamok globális, strukturális meggyengülése és a helyi, valamint a szupranacionális gazdasági, politikai, kulturális integrációs strukturák kiépülése, a nemzetállam dekomponálódása.

Az új keletű szeparatizmusok, a politikai széttagozódás, az etnikai nemzetállamiságok mögött tehát a fennálló – 19. századi típusú – nemzetállami integrációs keretek elleni lázadás áll: a különféle okoknál fogva (vallási, nyelvi kulturális tradíció, népcsoport, gazdasági fejlettségi szint) tartósan különálló és e különállást valamiképpen megélő, tudatosító, kinyilvánító *régiók*, a helyi társadalom éppen a globalizálódás világekorszakában önállósulhatnak a régi szerepüket veszített nemzetállami integrációkkal szemben. De nem azért, hogy végre-valahára ők is szuverén nemzetállamok lehessenek, hanem azért, hogy *saját jogon* (saját gazdasági teljesítményüknek vagy vágyálmaiknak megfelelő súllyal) illeszkedhessenek a szupranacionális világintegrációba. Sehol sincs megírva, hogy a világgazdaságba csak a 19. századi nemzetállamok integrációs keretében és ennek az integrációnak a színvonalán kell és lehet minden régióknak, társadalmi csoportnak beilleszkednie. A nemzetállamok egykori versengését és háborúskodását a világ felosztásáért és birtoklásáért a globalizálódás korszakában a régiók versengése és esetenként háborúsága váltja fel – a nemzetállamból való formális és/vagy tényleges kiszabadulásért

és a mielőbbi és minél előnyösebb „világba kerülésért”, azaz a szupranacionális gazdasági integrációba kerülés jogosítványának, lehetőségének a megszerzéséért. Minthogy ez a jogosítvány pillanatnyilag az önálló nemzetállamiság (a szupranacionális integrációk jogi-politikai alanyai a nemzetállamok), a régi nemzetállamok által elnyelt-integrált régiók arra vannak kárhóztatva, hogy abból, ami kulturális, nyelvi, vallási, etnikai különállásukból megmaradt, megteremtsék – kifundálják! – az önálló, saját nemzetállamot. A régiók – paradox módon – csak nemzetállamocskákként szabadulhatnak ki a nemzetállam palackjából, ahová a 19. századi kapitalizmus szellem zárta őket. A 20. század végi kapitalizmus azonban egészen más integrációban egyesíti a világot. Merő látszat az, hogy szaporítja a nemzetállamokat. Valójában ugyanis alássa a tulajdonképpeni nemzetállamokat és megteremti azokat a kvázi-nemzetállamokat, formális nemzetállamokat, amelyek a szupranacionális világintegrációba közvetlenül beilleszthetők. A „Virágozzék ezer nemzetállam!” posztmodern jelszava valójában a 19. századi nemzetállamok ellen irányul és posztmodern multikulturalista pátoasz nélkül így fordítható le: „virágozzék ezer nemzetállam a jelenlegi nemzetállamok helyén! ugyanis nekünk virágozzék – a multinacionális, transznacionális, szupranacionális világ gazdasági integrációknak!”

Ennyiben tehát az etnicizálódás, a nemzetállamok etnikai széttagozódása mint kísértés, veszedelem és megvalósulás még a Nagy Elbeszélésből lett posztmodern mese szintjén sem a „nemzeti függetlenség kivívásáról”, a „nemzet szabadságáról”, az „egységes nemzetállam megteremtéséről” szól, hanem a *nemzetállamtól való* – önző fogyasztói érdekeket és vélt vagy valóságos termelői érdekeket követő – *elszakadásról és a jólétben való egyesülés, a szupranacionális integrációba való gazdasági beolvadás vágyáról, előfeltételének megteremtéséről és kivitelezéséről*. Az etnikai alapú kvázi-nemzeti elkülönülés (a szeparatizmus) a nemzetfölötti világintegrációba való beilleszkedés előfeltétele. Ahol a globalizálódás gazdasági nyomására nem következik be szinte magától a hagyományos nemzetállami szuverenitás egy részének – s jó részének! – átengedése nemzetekfölötti testületeknek, a központosított államhatalmat pedig nem „osztják le” a helyi társadalomnak, a régióknak, ott éppen a szeparatizmus, a régiók lázadása, esetenként az etnicizáló államfelfogás, az „etnikai forradalmak” segíthetik elő a globalizálódás folyamatát. A globalizálódást elsősorban a nemzetállamok fékezik vagy akadályozzák, azaz a „nemzetiként” megjelenített különös és partikuláris helyi és/vagy társadalmi csoportérdekek, amelyek a nemzetállam védőernyője, gazdasági-politikai örödlémenyrendszer nélkül nem lennének érvényesíthetők, legalábbis nem ilyen könnyen és nem központi fontosságú érdekként, „összérdekként”. Mármost attól függően, hogy a globalizálódás egy-egy régió, egy-egy ország többsége (vagy legalábbis meghatározó helyzetű és szerepű kisebbsége) számára inkább rosszat vagy inkább jót ígér-e és hoz-e, inkább igenelhető-e, mint nem, attól függően

vetheti meg lábát a hagyományos, ám defenzív nemzeti állam valamilyen *nem-politikai talajon* (vallási vagy civilizációs fundamentumon, etnikai-kulturális közösségben), hogy szembehelyezkedve a globalizálódással így próbálja azt feltartóztatni. A fundamentalista és etnicista nemzetállam is szeparatista állam, csak ez az állam a világtól akar elszakadni, hogy önmagába zárkózva megmentse magát (azaz „a” nemzetet, „a” vallási fundamentumot, „a” civilizációt) a széthullástól és felolvadástól. Innen nézve azonban azt kell mondanom, hogy *nem* a hagyományos nemzetállammal szembehelyezkedő és ezért a globalizálódást elősegítő etnikai szeparatizmusok, hanem a globalizálódással szembehelyezkedő hagyományos nemzetállamok fundamentalista, etnicista, civilizációs szeparatizmusai torkollanak véres tébolyba, még hozzá nem valamilyen sohasem látott archaikus tébolyba, hanem a modernitás – Történelem híján igazolhatatlanná vált, értelmezhetetlen – normáltébolyába, amelyen mindazonáltal *globálisan* túl vagyunk. (Ha egyáltalán globálisan létezhetünk, akkor legalábbis túl vagyunk ezen.) Így hát én nem annyira *piszkos*, mint inkább *véres* pöttyöket látok megjelenni a posztmodern palettáján – a modernitás történelmi vértengerének remélhetőleg utolsó cseppjeit.

TÖKÉCZKI LÁSZLÓ

Magyar eszmetörténeti vázlat

A magyar liberalizmus történetéhez

A magyar társadalom sajátosan illeszkedett be Európába keresztyén államiségének megszilárdulása után. Létezésének folyamatos kettősségét egyrészt az állandóan jelenlévő nyugat-európai példák és igények, másrészt a nem javulóan állandó kelet-európai típusú (gazdasági-agrár) lehetőségek határozták meg. Másként fogalmazva: az eszmei-szellemi ismeret és részvétel nyugati egyidejűségének hazai kemény „társa” és korlátja a legfeljebb „peremvidéki” gazdasági bekapcsolódás. Nyugati típusú értelmiségi-vallási kultúra és művelődés, keleti típusú, erős agrár önellátású gazdaság kettőse jelenti – nagy leegyszerűsítéssel – a közép-európaiság alapjait.

Hangsúlyozni kell azt, hogy ez nem valamiféle „lemaradásból” vagy „lemaradásban” keletkezett s nem személyes felelősségek (pl. „osztályérdek”) következtében alakult így. Hol van az a buta uralkodó csoport, amely az ismert „jobból”, a „fejlettebből” fakadó előnyöket ne akarná akkor, amikor hatalmi helyzetből saját maga lehet a változások vezetője? A magyar történelemben nem azért nem lettek erős városok, mert a nemesség nem akarta (tudjuk jól, hogy milyen lendülettel „csinálták” földesuraink a mezővárosokat), vagy nem azért volt olyan volumenű a kereskedelem, mert az „urak” akadékoskodtak. A Kárpát-medencének – a maga viszonylag ritka s háborúkban gyakran pusztított lakosságával, zömében kiváló mezőgazdasági termőhelyi adottságaival, illetve egymást jól kiegészítő régióival – másféle adottságai voltak egy (illetve több) másféle hagyományú, mentalitású és műveltségű nép(ek) „közreműködésével”, mint a Nyugatnak. Az emberi és társadalmi szándékok és célok – normális esetben – nem indulhatnak ki mások, akár esetleg irigylésreméltó életkörülményeiből s nem *utánozhatnak* szüntelenül valakiket. Ez lehet olyan *egyese*k életprogramja, akiknek *módjuk* van rá, vagy lehet

az általában adott létfeltételektől magukat *függetleníteni*, de közösségi *közvetlen* program nem lehet, mert megvalósításához az emberi akarat (voluntarizmus) kevés.

A zömében gazdaságilag és szellemileg önellátó közösségekben élő magyar társadalomnak folyamatosan volt egy *nyitott* és sok tehetséget felmutató politikai-gazdasági és műveltségi vezető csoportja, a magyar nemesség. Ez az önmagában is erősen tagolt társadalmi réteg (rend) évszázadokon át meg tudta őrizni pozícióit és presztízst, mert – folyamatosan kiegészülve a többi társadalmi réteg felemelkedő *személyiségeivel* (minőségi kiválogatódás) – képes volt népének (etnikum), nemzetének önfenntartó küzdelmeit vezetni s annak (nyugat)európai kapcsolatait megőrizni. Ehhez az intézményes keretet az egyház, az egyházak és iskoláik jelentették. A rokontalan és veszélyes geopolitikai övezetben élő magyarság „magasabb műveltségének” jellegzetességeit *ezért* nem lehet múltja nélkül vagy éppen múltjával szemben (mert, hogy állítólag „nincs demokratikus hagyománya”) megérteni s megírni.

A magyar történelemnek nagyon is sok demokratikus hagyománya van. Az általában vett nemesi demokrácián kívül ide tartoznak a székelyek, a szászok, jászok és kunok, valamint hajdúk sajátos „szabad” közösségei, a szabad királyi és a mezővárosi polgárság, parasztpolgárság önkormányzati élete, a protestáns egyházak autonóm szervezetei, amelyek hatására és mintájára jött létre az erdélyi római katolikus státus, sőt a román és szerb ortodox egyházak öngazgatása is. Aki mindezeket ismerve szégyellnivaló feudális múlttól képzeleg – aktuális hatalmpolitikai és ideológiai céljainak szolgálatában – önmagát leplezi, leplezte le.

A magyar múltnak még a polgári társadalomhoz való kapcsolódása is mintaszerűen *szerves* volt, hiszen régi uralkodó csoportjainak „progresszív” része *befogadó* módon, döntően *erkölcsi indítatásból* hajtotta végre a polgári átalakulást. Miért folyik hát – ennek ellenére – olyan polemikusan a magyar történelem feltárása? Éppen azért, mert a magyar társadalomtörténet ilyen világos s a „modern” polgári és nem-polgári törekvések egy jelentős és harsány része – *nem találva elég saját legitimitációt* ebben a történelemben! – vagy máshol keresi azt, vagy egy „ellenkultúra” „haladó hagyomány” konstruálásával akarja az általuk is *fontosnak* tartott elődöket előteremteni.

Az ilyen irányú történelmi búvárkodás mindeddig szerény és sok tekintetben kétséges eredményei hangsúlyoztatják aztán a „progresszió” „európaiságát”, „humanizmusát” és „demokratikusságát”. Természetesen nem függetlenül a századfordulás elődök – polgári radikálisok, szociáldemokraták – hasonló törekvéseitől és „eredményeitől”, akik a nemzeti államok virágkorában következetes tévhittel *akartak* követendő példákat – nyugaton – és szövetségeseiket – keleten – egy máig ábrándnak bizonyult értelmiségi utópiához.

Sajnos, a közép-európai térség nagyobb részének sorsát az elmúlt évtizedekben egy értelmiségi proletárok vezetésével szerencsés világ-

történelmi pillanatban végrehajtott forradalmi puccs következményei határozták meg. (Természetesen nem függetlenül az érdektelenséget mutató, *anyagi előnyeit máshol megtalált* Nyugat, értelmiségében inkább jóindulatú, politikájában közönyös magatartásától.) A nyugati tudományos eszmék keleti szobatudósainak eme politikai kirándulása *szükségszerűen* torkollott mindenhol terrorba és diktatúrába, hiszen ők az emberevővé alakuló kísérleteikben nem csak keleti, de a nyugati társadalmi, sőt emberi létből fakadó ellentmondásokat is meg akarták „oldani” – „keleti” életfeltételek, előzmények bázisán.

Ezeknek az *értelmetlen kísérleteknek* – nem utólagos értékelésről van szó, hiszen ez világos volt szinte minden kortárs gondolkodó előtt – nemcsak tömeges emberi, gazdasági és társadalomszerkezeti tragédiák lettek a következményei, hanem szellemi és erkölcsi felfordulás is, amelyben *minden alávetetik a mának*, a pillanat „igazolási szükségleteinek”. (Ahogy ezt már nyolcvan évvel korábban jó szemmel észrevették egy „progresszív” magyar közírónál: „a szerző politizálni akar és nem történelmet írni, nem adatokból von le konzekvenciákat, hanem a konzekvenciákhoz fűz adatokat s még ezt is a legnagyobb felületességgel”. – F. L. A magyar világi nagybirtok története. *Magyar Figyelő*, 1914. I. 245–246.)

A „modern” értelmiségi racionális „világmegváltásnak” ez a legitímációs szükséglete olyan erős rendszerképző erő lett, hogy a vele ellentétes történelmi következtetéseket egyszerű „ellenlegitimációnak” tekinti, s így a történetírásban dűl az ideológiai közdelem, amely elől sokan aztán a faktológiába menekülnek. A múltnak a természetes, saját belső „logikáján” túl mindig van vagy lehet mondanivalója az utókornak, ez azonban már *nem korlát nélkül alakítható*. A „haladó világnézet” ott különbözik másoktól, hogy kérdései csak az önmagához vezető vonalakra, elemekre és lépésekre vonatkoznak – eljelen-téktelenítve minden más egykori „jogosultságot”. Az elkövetkező oldalakon ezt szeretném elkerülni, *s teljesen véletlen lesz*, ha régi helyzetek elemzése alkalmanként mai politikai viták valamely oldalának nézeteivel egyező eredményekhez vezet. Ez *csak* azt jelenti, hogy az emberi létnek hangsúlyos folyamatosságai vannak s ezek nem „avulnak el”.

AZ EGYSZERRE LIBERÁLIS ÉS KONZERVATÍV MAGYAR NEMESI POLITIKAI ELIT

A magyar rendiség a független magyar államiság bukása után (1526–1541) szívós, változatos eszközökkel vívott sorozatos látens és nyílt harcokban védte meg a saját és az ország fontos pozícióit egy többnemzetiségű birodalom abszolútizálódó dinasztikus hatalmával szemben. Az érdekek egyeztetésének nagyon hamar kibontakoztak a körvonalai (1608), vagyis elég hamar elkülönültek a feltétlenül központi hatalom körébe tartozó hatalmi-politikai hatáskörök és egy

viszonylag széles belső igazgatási-művelődési rendi autonómiának a tartalmai. Az állandóan fellobbanó gravaminális viták jelezték, hogy az általában vett „kiegyezésnek” nem volt *tételelesen* törvényes szabályozása s voltak neuralgikus pontjai (vallásügy, jobbágykérdés), de a birodalmon belüli magyar „másság” – szemben az örökös tartományokkal – *gyakorlatilag* elfogadtatott.

A magyar nemesség belső igazgatási (igazságszolgáltatási) autonómiája szorosan összekapcsolódott az egyházakkal és iskolákkal, amelyek – sok szempontból, illetve bizonyos részeiben még az egyébként Habsburgoknak lekötelezett római katolikus egyház is – a nemzeti udvar és állam hiányában a magyarság ideológiai és művelődési bázisait is jelentették. Annál is inkább, mert az értelmiségképzésben itt mobilizálódtak a nem nemesi társadalom értelmiségivé váló tagjai, s itt alakult ki a közös nemzeti ideológia és műveltség. A magyar egyházak és iskolák – különösen az autonóm szervezetű, nemzeti protestáns egyházak és iskolák – állandó kapcsolatban voltak az európai intézményekkel.

A magyar politikai osztály és értelmiség személyes nyugati tapasztalatait és elméleti ismereteit a 19. századig csaknem mindig „réalpolitikai cselekvésekké” oldotta a hazai világ jórészt teljesen más feltétel- és követelményrendszere. A nyugati tartalmak a nálunk szívósan élő, lassú agrárvilág felső rétegeibe épültek be anélkül, hogy társadalmi struktúraváltást eredményezhettek volna. (Jellemző az úgynevezett haladó történelemfelfogásra, hogy csak az elszórt egyéni, konfliktusos életutakat tartotta és tartja elődeinek s a jóval szélesebb körű, szervesen lassú szellemi és anyagi korszerűsödést kevésnek, tehát ellenségének látja.)

A magyar rendi társadalom azonban – s ez fejezi ki legjobban a Habsburg(-)magyar nemesi folyamatos kompromisszumot – sokat korszerűsödött, hatalmi szakszerűségben sokat tanult a birodalmi, általában centralizáló szándékú hatalmi szervezettől is, amelyben sok magyar is szolgált. Az európai „nagyhatalmi koncertben” állandó szerepet játszó Habsburg állam – ez a rendkívül eltérő területekből álló, soknemzetiségű képződmény – ugyan általában konzervatív, sőt, gyakran ókonzervatív jelleggel működött, hiszen mindig az egyszer nehezen kiküzdött egyensúlyokhoz ragaszkodott, de a nagyhatalmi versengés hatékonysági kényszerei folyamatossá tették a „technokrata” modernizáció kísérleteit is. Tehát a politikai-hatalmi stabilitás és változtathatatatlanság követelményei nem tették lehetetlenné a hatékonysági korszerűsítést, amennyiben azok változtatásai és következményei *közvetlenül* nem érintették a szigorúan őrzött uralmi hierarchia létét. (Ilyen szempontból a szigorúan, sőt alkalmanként bigottan katolikus uralkodóház és a pápai politika útjai nagy párhuzamosságot mutatnak. A katolikus egyház is – tulajdonképpen máig – minden újítást egy öröknek tételezett *emberi* struktúrába akar integrálni, amelynek *módja* a „hosszú időtartam” (long durée), a „megérés megléte”.)

Miközben a magyar politikai osztály és a jórészt származástól függetlenül hozzá csatlakozó értelmiség folyamatosan kapcsolatban állt az európai szellemi és társadalmi mozgásokkal, otthoni társadalma alig vagy semmit sem változott. A török idők állandó pusztításaitól kikényszerített „újjaépítésekben” emésztődtek fel a társadalmi energiák és tőkék. Csak a végre békés 18. században sikerült a teljes helyreállítást megvalósítani, ekkor azonban már olyan társadalmi-nemzetiségi összetétel mellett, a frissen bevándorolt, illetve betelepített idegen népek többségre jutása közben, amelynek tragikus következményei hamarosan megmutatkoznak. Melyek ezek a következmények? A magyar nemességnek ezután új „fronton” kellett védekeznie, már nemcsak a Habsburg-abszolútizmus összmónarchiát akaró törekvései és a jobbágysággal kapcsolatos szociális feszültségek, hanem a többségbe került nem magyar – jórészt jobbágy – tömegek eltérő vallási és nyelvi viszonylatai is kihívást és megoldandó kérdéseket vetettek fel. A magyar nemesség önvédelmi szükségletei – amelyek az új helyzetben gyakran össznemzeti (etnikai) szükségletek is voltak – így rendkívül óvatos eszmei-politikai magatartáshoz vezettek. Minden változtatás, csakúgy, mint a Habsburg-birodalmi egyensúlyok esetében, nagy és ellenőrizhetetlen kockázatok veszélyét idézte fel. Szükségszerűen kell tehát látnunk azt, hogy a dinasztia és a magyar nemesség egymásrautaltsága – minden régi és meg-megújuló feszültség, ellentét ellenére – folyamatosan erősödött. S a magyar politikában és közgondolkodásban is a biztosítottság, a konzervatív struktúraőrzés vált uralkodóvá. Azonban a *közvetlenül nem* hatalompolitikai hatású változásoknak, növekedésnek itt sem voltak akadályai.

A politikailag és az értelmiségi szellemiséget illetően európaiilag integrált birodalom és magyarság, gazdasági szempontból az idők folyamán – a gyarmatosító világ gazdaság erősödő kiépülésével – inkább távolodott a nyugati lehetőségektől és trendektől. Ugyanis a csak lassan növekvő gazdasági életben súlyos ellentmondásokhoz és feszültségekhez vezettek az európai államiság és az egyre jobban terjedő európai jellegű nemesi fogyasztói igények. Az osztódó nemesi birtokokból – a jobbágyság egyre erősödő állami adóztatása mellett – bizony elszegényedési tünetek következtek, s nálunk nem volt tér a nemesi-értelmiségi stallumok gyarapodására – szemben a nyugaton megismert lehetőségekkel.

A nemesi létforma válságát a napóleoni háborúk átmeneti konjunktúrája még jobban tudatosította – azzal párhuzamosan, hogy a nyugati polgári átalakulás eszmerendszere az emberi (egyéni) jogegyenlőségről egyre inkább *erkölcsi kérdésként is jelentkezett*. Nem szabad ugyanis elfeledkezni arról, hogy a magyar nemesség elitjének klasszikus humán műveltsége rendkívül eleven, hazának szolgáló és magas szintű egyéni erkölcsiséget is tartalmazott. Az antik művelődési anyag egyértelműen az *egyéniesség* – társadalmi helyzettől is elvonatkoztatott – *értékére* tanított. A részletekbe merülés nélkül is világos, hogy Wesselényi, Széchenyi vagy Kölcsey politikai-társadalmi néze-

teinek elsődleges meghatározója az igazságkereső egyéni erkölcsiség. S ugyanez mondható el a magyar reformnemesség többségéről. Ők a polgári átalakulást s annak központi magját, a jobbágyfelszabadítást az egyén, a személyiség erkölcsi egyenlősége alapján követelték. Viszont nem kell azon csodálkozni, ha a nemesség más részei reálisan végiggondolták a polgári társadalom létrejöttének nemesek által fizetendő költségeit is – túl a politikai-hatalmi rendszer természetesen tartott hierarchiájának védelmén.

Nyilvánvaló, hogy egyetlen uralkodó csoport vagy réteg sem óhajtja magát – mint olyant – felszámolni. A magyar politikai elitnek egyszerre voltak – feloldhatatlan egységben – struktúrakonzerváló és liberális változtatásra kényszerítő érdekei is. Ez szükségszerű volt egy agrártársadalom tőkeszegény földbirtokosi-értelmiségi elitjénél, amely ráadásul, nem az alulról jövő nyomásnak engedve, nem egy felemelkedett és meggazdagodott, de politikai jogokon kívülrekedt „konkurens elittel” versenyezve munkálta a polgári átalakulást. Ebben a folyamatban – csakúgy mint sok más esetben és időben – a nyugati mintakövetés szándéka játszott döntő szerepet, a hagyományos magyar (rendi) függetlenedési törekvéseken kívül. Az utóbbi, érzelmet megmozgató hagyomány feszítőereje és a bécsi udvar elszántan konzervatív ellenállása nélkül a liberális elvek nem tudtak volna átütő erejű *nemzeti ideológiává* lenni. Amely ideológia az idők során – a nyugati mintáknak megfelelően – nálunk is konzervatív, illetve konzerváló tendenciájú eszmerendszer lett a maga individuális felfogásával. Szemben a kapitalizálódás óriási egyenlőtlenégeiből kinőtt szociáldemokrata és keresztényszociális mozgalmak közösségi-kollektivistá célrendszerével.

A MAGYAR POLITIKAI ÉLET SAJÁTOSÁGAI

A bevezetőben már említett néhány jellegzetességen túl a magyar politikai életet, ahogyan a régiót általában, az határozta meg, hogy társadalmi-gazdasági alapjait olyan kisközösségek (falvak) vagy kisvárosi települések adták, amelyeknek *saját integrációs erejük, a politikai hatalomra nyomást gyakorolni képes befolyásuk csekély volt.* Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar társadalom nagyobb része politikum alatti létformákban élt és gondolkodott. A politika s a politikai szakszerűség ezért a felső társadalmi rétegek privilégiuma volt.

A gazdasági élet növekedése és a vagyonosodás Nyugaton elég hamar létrehozta a központi hatalom és a „harmadik rend” szövetségét, s ezzel az „alul folyó”, gazdasági jellegű integráció lesz uralkodóvá. A mi régióinkban csak a mindig nagy létszámú – a nyugatiaknak kétszerese-háromszorosa – nemesi kiváltságos rétegek csoportjaira támaszkodó politikai-hatalmi integráció volt járható. Hunyadi Mátyás kísérlete s a Habsburgoké ugyanolyan megalapozású volt. Az utóbbiak

kárpát-medencei sikereit a máshol birtokolt gazdagabb/városiasabb régiók pénze tette lehetővé. A *felülről folytatott integrálás és már említett korszerűsítés hatékonysági céljai* nem veszélyeztethették a hierarchikus struktúrákat, az integrációt vezető dinasztia kipróbált szövetségeseit.

A magyar nemesség lassan és nehezen tért át a felülről kezdeményezett integráció („összbirodalom”) akárcsak részleges elfogadására. Ahogyan persze a Habsburg-ház sem fogadta el a magyar különállás akár csak részleges megvalósulását. Kettejük éles szembenállása addig tartott, amíg nem tudatosodott – kölcsönösen – az új, mindkettőjükre nézve veszélyes külső és belső erők reális jelenléte. A magyar nemességben hamarabb tudatosodott veszélyeztetettség. A török háborúk és megszállás magyarságot tizedelő következményeit ugyan rögtön észlelték, de a valós helyzet veszedelmét a 18. század ismertette fel: a magyarság (= nemesség) immár idegen népekkel, nyelvekkel és vallásokkal áll széles fronton szemben – saját hazájában. Ebben a helyzetben értékelődött fel a nagyhatalmi Habsburg-udvar által nyerhető politikai-társadalmi stabilitás és rend – főleg a francia forradalom antifeudális céljainak, majd a forradalmi terrornak árnyékában. (Nem szabad megfeledkezni az 1784-es erdélyi-román – még jórészt vallási jelszavakat hangoztató – parasztfelkelés véres eseményeiről s a császári udvar kettős játékaról sem.) A magyar nemességnek mint politikai osztálynak az álláspontja *természetesen* csak forradalomellenes lehetett, de a kialakuló polgári parlamentarizmus békés liberalizmusával kapcsolatban már korántsem ez a helyzet.

Nem, mert a magyar nemesség kiemelkedő képviselői erkölcsi idealizmusuk mellett is felismerték a klasszikus liberális elvek „számkuralóságát”. A nemesi énképben erősen élt a kiválóságról (= kiválogatottság) való meggyőződés, tehát a vezetésre minősültség, amelyről a magyar történelem tanúskodik. Nem véletlenül hangzott a reformerek, majd utódaik jelszava így: „a népet be kell emelni (engedni) az alkotmány sáncaiba”! Végül is a klasszikus liberális gondolat törvény előtti formális (jog)egyenlősége nem jelentette *mindenki* politikai jogegyenlőségét. A születési előjogok helyett a vagyon és „értelmiség” általában szigorú cenzusa örködött a „kiválóság” és „érettség” uralmán. Nálunk – nem lévén nagyszámú és vagyonos kapitalista (ipari és kereskedő) polgárság – a politikai élet polgári átalakítása csak keveset változtatott a politikát befolyásolók körén.

S ugyanezt mondhatjuk el a kezdetekre – és gyakorlatilag a századfordulóig – a gazdasági életre is. Nem lévén elég tőke és tőkés mentalitású magyar polgár, a magyar politikai osztály minden további nélkül elfogadta a gazdasági liberalizmus eszméit. Sőt, a hatékonysági korszerűsítés jegyében később a magyar állam mindent megtett a magántőke segítésére (négy ipartámogató törvény, közlekedésfejlesztési támogatás, drága nehézipari állami „beszállás” stb.). A magyar nemesség elitjének vezető szerepét hosszú ideig nem kérdőjelezte meg senki, még akkor sem, ha a jobbágyfelszabadítás gyakorlati végrehaj-

tásának voltak is feszültségei. Teljesen irreális kívánságokat fogalmaztak meg utólag olyan vélemények, amelyek a földbirtok-szerkezet „demokratikus” átalakításának (értsd: a paraszti kisbirtok uralkodóvá válásának) elmaradását váddá formálták a magyar nemességgel szemben. Olyan ez egy agrárországban, mintha az iparosodott Nyugaton az ipari és kereskedelmi, banki vállalkozások – „felosztásuk” értelmetlensége miatt – államosítását, „közösségiesítését” követelték volna! Egy politikai átalakulást (forradalmat) végrehajtó társadalmi csoporttól ki és milyen alapon kér azonnali gazdasági s rövid távon biztos politikai öngyilkosságot?

Valamit le kellene szögezni – a várható élénk tiltakozás ellenére is –: a magyar reformnemesség *nem „helyettesítette” a polgárságot, hanem maga volt az a nemzeti agrárpolgárság*, amely az előjogos tulajdonlás után a polgári jogrend alapján *is* vezető ereje volt társadalmának. A nyugati polgári tőkék nem ugyanúgy a feudalizmusban jöttek-e létre s nem rendi természetűek voltak-e, mint a nemesi földbirtokok? A magyar nemesség politikai vezető rétege éppen azért nem látott a klasszikus polgári liberalizmus eszméi és saját „osztály-érdekei”, valamint a nemzeti érdekek között ellentétet, mert ilyen ott és akkor reálpolitikailag nem volt. A jobbágyszolgáltatások elvesztése miatti állami közreműködéssel ígért kárpótlás is tökéletesen megfelelt az adásvétel polgári piaci elveinek.

S még valamit felismert világosan a magyar politikusi réteg, azt, hogy a liberalizmus individualista elvei a birtokon belülieknek, a korábban is előnyös helyzetűeknek kedvez – különösen akkor, ha jelentős gazdasági erejű „kihívók” nincsenek, s a nemzeti programként megfogalmazott liberalizmusnak – politikai-hatalmi okokból – a Habsburgok és bürokráciájuk az egyetlen ellenfele.

A Habsburgok azok, akik a hagyományos nyugati nagyhatalmi politikájuk biztosítási igényei s a francia forradalom sokkja miatt majd csak kényszerből ismerik fel és el a klasszikus liberalizmus „számkuralóságát”. Vagyis azt, hogy annak *megfelelő hatalmi keretekben érvényesített* eszméi lehetővé teszik a Nyugatról kiszorult dinasztia uralmának új legitimitását és megerősítését. A birodalom nagy részében ugyanis – ahogyan Magyarországon – a kapitalizmus „alulról” ható erőinek hiányzó vagy gyenge volta miatt mód nyílt a jövőre – és kívánatosra is lett kapitalizálódás előzetesen kialakított – politikai-hatalmi keretekbe *terelésére*. Az osztrák–cseh iparosodás polgárságának abszolút lojalitása megmutatta ennek realitását. Tehát: hatalmpolitikai stabilitás és konzervativizmus mellett lehetséges társadalmi (individualista) művelődési és gazdasági liberalizmus.

A 67-ES KIEGYEZÉS ÉS A LIBERALIZMUS

Azonnal le kell szögezni, hogy *közvetlenül* nincs közük egymáshoz. A kiegyezésben ugyanis két régi ellenfél, a Habsburg-ház és a magyar rendiség örökösei kötöttek hatalmi kompromisszumot, kicövekelve jól – és nem egy helyen kétféleképpen is értelmezhetően, tehát a jövőre nézve rosszul – a dinasztia nagyhatalmi igényeiből és szerepéből fakadó stabilitás, valamint a magyar politikai osztálynak a történelmi ország vezetésére támasztott monopolisztikus törekvései hozzávetőleges határait. Tették és tehették mindezt – mint fentebb már jeleztem – jelentősebb erejű ellenfelek híján s így nagyvonalúan teret nyitva a remélt gazdasági korszerűsödésnek és pogárosodásnak.

A kialakuló dualista rendszerben több mint egy negyedszázadig – annak ellenére, hogy Ausztriában másfél évtized sem kellett a nagypolgári liberális párt bukásához – nálunk vitán felül állt a változtathatatlanul gondolva kiegyensúlyozott politikai-hatalmi rendszerbe integrált liberális eszmék uralma és tekintélye. A gyorsan kialakuló magyar államiság hivatalai és infrastruktúrája ugyanis tiszteletreméltó állásban tudta felszívni a magyar „történelmi osztályoknak” a szabad gazdasági versenyre zömmel felkészületlen és ezért földjét vesztő egyéneit. S mindeközben *még* nem alakult ki a liberálisan működő gazdasági és társadalmi életben egy megvagyonosodott s ezáltal politikai-hatalmi versenytárs csoport. A dualizmus első negyedszázadában lesznek kettőssé a magyar uralkodó rétegek – mind a legfelső szinten, ahol „fel nő” az arisztokrácia mellé a nagytőke, mind a középosztálynál, ahol a „keresztény” vagy „történelmi” középosztály mellett erőteljesen jelentkezett az „új”, ipari-kereskedelmi és pénzügyi középosztály.

Az az íratlan munkamegosztás, amely ebben a kettősségben érvényesült, tehát hosszú ideig jórészt elkülönült, de egymással nem ellenséges, mert nem is versenytárs társadalmi csoportok vezetését jelentette. Az állami infrastruktúra jutott érvényesülési térként a történetileg is a hatalmi szakszerűségben otthonos „régieknek”, míg az ipari termelési és forgalmi szférák az itt szintén történetileg profi „újak” vadászterülete lett. A magyar kapitalizmus igazi sikersztórija, a Béccsel egyenértékű magyar főváros: Budapest, megteremtése pedig a közös nemzeti érdek egyesítő erejét mutatta.

Az új középrétegek vagy a nagytőke egyébként zömében később sem lesz aktív „kihívója” az agrárius eredetű s nagyrészt mindig az állami bürokráciában működő régi középosztálynak. Nem, mert részben először is asszimilálódnia kell (főleg nyelvileg), másrészt többségük hálás az egyenjogú befogadásért és az ebből eredő polgári felemelkedésért s ezentúl egy hagyományos társadalomban létező antiszemita/antijudaista tendenciák elleni védelemben az erős állam – ez régi tapasztalat – a legjobb megoldás. A kialakuló magyar polgárságnak – mind bevándorló, mind törzsökös, városi patrícius részében – egyébként sem volt országos, egyetemes szervezete, s hagyományok

nélkül és a csak később kialakuló modern kommunikációs eszközök nélkül szerveződése nagyon lassan halad. Vázsonyi Vilmosék budapesti községi polgári pártja – elvileg – országossá alakult, ám a fővároson kívül jelentéktelen maradt.

A kiegyezés utáni magyar polgárosodásban a hatalmi szférákon kívül végtelen a szabad polgári öntevékenység – mind szellemi, mind gazdasági – tere. Érvényesül a sajtó-, vallás-, a vélemény- és gyűlekezési szabadság – a korszak európai szintjén. Az első negyedszázadban még a választójoggal bírók aránya sem alacsony, ugyanebben az összehasonlításban. A kormányzat törvényhozó tevékenységét az európai liberális minták vezetik. Az ekkor (1868) született nemzetiségi törvény példaszzerű, az ilyen szempontból „törvénytelen” Európában. Az angol véleményekben Magyarország nem véletlenül szerepel liberális országként. A hitbizomány antiliberális intézménye kivételes, s tulajdonképpen a hatalmi stabilitás követelményének „nyúlánya”. Az arisztokrácia habsburgiánus integráltságával és hűségének kipróbáltságával senki sem versenyezhet – a katolikus egyházon kívül. S ez a birodalmi-nagyhatalmi szempont dönt.

A virilizmus, vagyis a legnagyobb adófizetők helyhatósági túlsúlyának biztosítása már kevésbé antiliberális-stabilitási elem, hiszen az a cenzuson belüli cenzus bármely sikeres üzletember vagy gazda számára nyílt. Az értelmiségi jövedelemnek ilyen szempontból való kétszeres beszámítása pedig tompítja a nyers „manchesterizmust”. Nyilvánvaló persze, hogy utólagos vagy a demokrácia modern esélyegyenlőségét követelő egyidejű kritikák jogosultak, csakhogy a politika mindig a lehetőségek és az erőviszonyok kifejeződése és nem értelmiségi lózungok és utópiák valósága. A magyar hagyományos társadalom óriási erőfeszítések és áldozatok árán lassan kezdte kitölteni a kiegyezés által teremtett liberális jogállamiság szabadon hagyott térségeit. A soha nem tagadott, mert tagadhatatlan gazdasági expanzió túl kialakultak az érdekképviseletek, ezrével alakultak az egyesületek, társaságok, kivirágzott a napi és szaksajtó, valamint a folyóiratirodalom, színházak és kórházak épültek, utak és vasutak hálózata nőtt ki a földből, s gomba módra szaporodtak a bankok, takarékpénztárak.

„FELEMÁS”-E A MAGYAR LIBERALIZMUS?

Mindez persze óriási társadalmi egyenlőtlenségek s nagy hagyományos – agrár-, valamint ugyancsak felkavaró új – városi, ipari – nyomorúság közepette. A klasszikus tőkefelhalmozás mindenhol hasonló kora ez nálunk. S a nyugati példák és összehasonlítások igazságtalansága már csak az előzmények különbözősége, valamint a nyugati tőkék – gyarmatosítással gyorsult – nagysága miatt is nyilvánvaló. A magyar kapitalizmus csak saját népéből sajtolhatta ki a máshol sokféle forrásból felgyűlt s akkor már engedékenyebb és szociálisabb nagytőkét. Az ember nehezen érti a marxista fogantatású kritikákat,

amelyek a szülőatya gondolataitól követhető kettősségben tobzódnak: egyrészt látható csodálattal írják le a tőke, a „burzsoázia” diadalútjának eredményeit, másrészt felháborodnak ennek sok társadalmi következményén. Mintha az első lehetne – csak akarni kellene – a második nélkül.

Ugyancsak marxi fogantatású a nyugati – ma már egyre többek szerint sem egységes – folyamatok etalon jellegének érvényesítése, egy nem létező világtörténelem Európa-centrikus megkonstruálásával. Ilyen összefüggésben lesz aztán „elkanyarodás” vagy éppen „zsákutcás” egy nép/nemzet történelme, s így kell *mindent* aztán hiányosnak vagy éppen „felemásnak” nyilvánítani ott, ahol *csak* az a valóságos helyzet, hogy *más*(féle) a történelem és társadalom, mert mások a körülmények, a kihívások és hagyományok stb. Rá kellene jönnünk, hogy *teljesen* el kell vetni ezt a nyugati normatív szemléletet, mert különben már az orosz történelemnek a tatár igával, a magyarnak a török hódítással való magyarázata is csatlakozás e hamis premissához. Természetesen ezek a történelmi események *nagyon* befolyásolták az említett népek történelmét, ugyanakkor – mivel kiiktathatatlan részei lettek annak – *saját részei is* lettek. Nélkülük csak az ostoba „mi lett volna, ha ...” című feltételezések indíthatók. Ki kellene már végre mondani, hogy egy közösség, egy társadalom többféle, másféle utakon is lehet egyensúlyban, lehet „elégedett” stb. – s nemcsak a „nyugati modellben”. Ez nem jelenti a „nyugati értékek” tagadását, sőt, de jelenti a *körülményektől független értelmiségi (forradalmi) racionalitás elutasítását. Jelenti annak elutasítását, hogy az egyébként tanulságos és hasznos összehasonlítást egyoldalú mércévé* tegyünk, s tartssunk így a mindenhol kiszámítható és egységes – bár unalmas és ízetlen – „hamburger-történelem” felé.

A magyar társadalom ugyanolyan komolyan és autentikusan élte meg és alakította történelmét, mint a francia, vagy a holland s természetesen a saját konkrét kihívásaira keresett és adott jó vagy rossz válaszokat. Így elég nehéz értelmezni az utólagos vagy az egyidejű doktrinér kritikát. A politikai vagy történelmi cselekvések ugyanis nem egy racionális „humanista” kívánságműsor részei. Hiába akarták vagy *akarták volna* a nyugaton tanult lelkészek, értelmiségiek a holland „normalitást” és realitást Erdélybe vagy az Alföldre átültetni: túl azon, hogy nem győzhették meg a törököket a polgári béke előnyeiről, a nem létező magyar tengerhajók nem növelhették nem létező gyarmatáruikkal (rabszolgáikkal) a nem nemzetközi kereskedelmi központ magyar városok parasztpolgárainak vagyonát s így függetlenségét. S így az uralkodó és a közigazgatás, valamint a nemesség kénytelen volt agrárszolgáltatásokból és jobbágyi adókból élni, noha – ez közismert – a pénzt ők is jobban szerették. Ki nem akarta? Ki a hibás? Miért más az „élet”?

Azt kell mondanunk, hogy logikailag ebből a racionálisan konstruált, egyetemes etalont alkalmazó rendszerből csak két abszurdítás felé vihet az út: egyrészt egy „történelmi fajelmélet” felé, amely meg is

született a fehér felsőbbrendűségi gondolatban a feketékkel és a sárgákkal szemben, de amely a fehéreken belül is kénytelen csúnyán hierarchizálni – vagy a „haladó erők” mindenkor *utólag* konstruált mesterséges fogalmával az állandóan ható „gonosz reakció” bűnbakos működtetésével. Az utóbbi ügyes „gumi-fogalma” az osztályharc gondolata, amely a reális létező társadalmi konfliktusokat abszolutizálja, a mindenkor alapvetőbb, ugyanolyan reálisan létező társadalmi együttműködéssel és szolidaritással szemben.

Az egész gondolatrendszernek persze az a téves alapja, hogy a történelem és az emberiség – úgymond – fejlődik, vagyis, hogy egyre „jobb” lesz. Ezt ugyan azonnal cáfolja a „haladó” történetírás akkor, amikor az éppen aktuális „jó erők”, a „forradalmárok” győzelme után rögtön kénytelen „új reakciót” találni (s talál is természetesen), mert az új rend sem lett racionálisan „jobb” s az élet és társadalom igazságtalanságai újra kiütköznek. S a derék „haladó erők” újra harcra kényszerülve ismét leleplezik az úgy látszik kiírthatatlan gonoszt. Elég primitív manicheizmus ez – hatalmas „tudományos” apparátussal és kétségbeesett racionális hittel.

A történelem a valóságban csak a változások sorozata és folyamatosága, amelynek látszólag „haladását” a valóságos civilizatórikus-technikai hatékonyságnövekedés jelenti. Az emberiség erkölcsi szocializációjának hatékonyságát ugyanis nem sikerült növelni. Az örök béke vagy a totális személyközi harmóniák világa ma sincs közelebb, mint évszázadokkal előbb. A történetírás és történetírók önlegitimációja vagy a saját helyzethez vezető „hagyományvonal” kidolgozása, utólagos racionális „bölcesség” csupán. Egy adott időpont „tartalmának” elemszámát s azok lehetséges kapcsolatainak végtelenségét ugyanúgy nem lehet utólagosan „lényegileg” rekonstruálni, ahogyan a „szinkronitásban” sem képesek, sem egyén, sem közösségek ezeknek „mindentudó” *koncentrálására*. A történelem szereplői, ezért – bár elvileg, a később élő kétséges jogán megítélhetők – igazán csak megérthetők. A polgári történetírás jó része Dielthey óta vallja ezt a felfogást. A magyar történetírás legalább egy részének vissza kell térnie ehhez a hagyományhoz, s a marxista s egyéb ideologikus irányzatoktól meg kell szabadulnia. Így zökkenhet helyre a magyar történelem sok korszaka, problémája, életműve és eseménye, amelyek közé tartozik a dualizmus vagy az úgynevezett Horthy-rendszer 1921 és 1938 közötti „törzsisodeje” is. Nem rehabilitációkról van itt szó – a kategória történetileg egyébként is értelmetlen s legfeljebb az ítélező, áltudományos történetírásban van ilyesminek helye –, hanem a történetírásnak, mint evilági üdvtannak, illetve a lehetetlen emberi önmegváltás törvényi és szükségszerűségi „tudományának” felszámolásáról. Amit egyébként mindenki művelhessen mint valláspótlékot, szabadon, de amelynek „etalonjaitól” és fogalmaitól az *új magyar polgári* történetírásnak meg kell szabadulnia. S ebben a *folyamatban* bátran kell támaszkodnia agyonkritizált, elfelejtett vagy marxistán is fogyaszthatóra magyarázott elődeinek munkásságára. Mert ezek az

elődök általában többet tudtak, mivel fogalmi rendszerük és kikerülhetetlen elkötelezettségeik/elfogultságaik jórészt nem doktrínákhoz racionális utópiákhoz, hanem valóságos történelmi entitásokhoz kapcsolódtak s ezért a történetírói munka szükségszerű koncentrációjával együtt járó „valóságszegényedés” kisebb mértékű, mint az elvont ábrándokon mérő „tudományos” történetírásé.

A DUALIZMUS MÁSODIK FELÉNEK LIBERALIZMUSA – A LIBERÁLIS KONZERVATIVIZMUS

Az Osztrák–Magyar Monarchiának a századfordulóra alapvetően kedvezőtlenül alakult a nemzetközi helyzete. A polarizálódó nagyhatalmi viszonyok között, német szövetségesként megindult ellene mind a külső, mind a belső támadások sorozata. Törökország mellett egyre inkább a Monarchia lett Európa „beteg embere”. Az ilyen helyzetből kétféle – egymásnak homlokegyenest ellenkező – módon kereshet valaki kiutat: vagy megindul a legszélesebb fronton a régi felülvizsgálata – reformok sorozata –, vagy teljes változatlansággal kell őrizni a stabilitást. A Monarchia s benne Magyarország az utóbbi felé mozdult inkább. Az érzékeny egyensúlyok szűk ösvényére alapozott dualizmus sérülékeny szerkezetéhez annál óvatosabban kellett hozzányúlni, minél inkább a nemzeti aspirációk *gyakorlatilag* nem vagy alig kielégíthető mozgalmainak célkeresztjébe került a soknemzetiségű birodalom és mert a *siker*es kapitalizálódás óriási társadalmi átrendeződést és nagy szociális feszültségeket eredményező mozgásai is gyakran a polgári társadalom tagadását hordozták.

Az utólagos bölcsességeket kerülendő kell leszögezni egyrészt azt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát és benne a történelmi magyar államot olyan létezőknek tekinthetjük, amelyeknek joguk volt önmagukat megvédeni, másrészt azt, hogy a két (három) állam „bukásra ítéltége” csak a későbbi események alapján állítható. Ez utóbbi állítás világosabban azt jelenti, hogy a Monarchia nem önmagától esett szét, hanem *szétverték*. Az első állítás pedig azt jelenti, hogy a Monarchia sem a „népek börtöne” nem volt, sem valami sötét, „reakciós” állam vagy terroruralmat gyakorló diktatúra.

Az osztrák–magyar birodalom és benne a történelmi magyar állam parlamentáris jogállam volt, nem (tömeg)demokrácia, tehát az utóbbi kellékeivel mérni értelmetlen. Amerikát vagy Franciaországot számon lehet ugyan kérni a dualista Magyarországon, de a tárgyilagos eredmény csak a másféleség megállapítása lehet – s ezt minden további nélkül, előre tudni lehetett.

Mi változott Magyarországon a századforduló körül, ami miatt mind a struktúrakonzervatív, mind az értékonzervatív irányzatok erősen előtérbe kerültek, s a klasszikus magyar liberalizmus a „haladó” felfogások szerint „kiüresedett”?

Kezdjük a kérdés végén. Csökkent-e a jogállamiság vagy külön-külön a személyes liberális alapjogok köre vagy érvényessége? Egyértelmű a válasz: nem. A magyar sajtó kivirágzott, az érdekképviselések tovább épültek, továbbra is bárki felekezeten kívüli lehetett, tanszabadság uralkodott, az ellenzéki pártok és a nemzetiségi mozgalmak a nemzetiségi törvény individuális alapján is erősödtek, illetve fennálltak stb. Szóval a struktúra nem változott, viszont nőtt a hatalmon lévők veszélyeztetettség érzése, s így a hatalom keményebb és elzárkózóbb lett a változások követeléseivel szemben. Itt kulcsszerep jut a választójog kiterjesztésével kapcsolatos elutasításnak. S a háború előtt, a többi hatalomhoz hasonlóan, nálunk is megszülettek a háborúra készülődés majdani kivételes helyzetre vonatkozó törvényei. Egészen azt lehet mondani, hogy a társadalmi–művelődési és gazdasági szférákban mindig zömmel liberálisan működő magyar államiság a hatalmpolitikára vonatkozó konzervatív – vagy inkább preliberális elveket megvalósító – kiegyezései kereteket elkezdte aktívan védelmezni a gyors változások átrendezni akaró erőivel szemben. Ezt a váltást éppen a magyar dualizmus egyetlen „politikai váltogazdasági” lépése, a függetlenségi párt vezette koalíció győzelmei, illetve a Szabadelvű Párt 30 év utáni veresége erősítette fel.

Miért? Kiderült, hogy bár a koalíció hatalomra kerülése érdekében feladta antidualista elveit, még a legyengített „függetlenségi vírussal” sem lehet az érzékeny egyensúlyokon nyugvó dualista hatalmi szerkezetet és heves mozgásba kezdett politikai társadalmát irányítani. Nem, mert nálunk *éppen ekkor zajlottak* azok a nagy átalakulások (nemzetiségi, urbanizálódási), amelyeket *máshol is kemény hatalmpolitikai keretek között tartottak*. A franciásítás és angolosítás (az írek állandó „pacifikálása”) – a gyarmatosításról nem is szólva – vajon demokratikusabban ment végbe, illetve zajlott, mint a történelmi Magyarország asszimilációs folyamata? Most csak a Seton Watson-féle urak kritikáira és az angol nagyhatalmi (szövetségi) érdekeket szolgáló „leleplezéseire” gondoljunk, aki fékezhetetlen humanizmusában lehorgonyozott hazája egyik ellenségénél és az elitváltásban érdekelt itteni körök „humanista” támogatásával nem a brit gyarmati alattvalók helyzetéről, hanem a klasszikus liberális egyéni jogok birtokában lévő „szenvedő” magyarországi nemzetiségekről beszélt. (Hogy a sokkal közelebbi íreket hogyan nem találta meg a nemes angol – az kész csoda. De az ilyen „humanizmus” általában máshol és máshol is csodákra képes.) Vajon elérték-e a két világháború között, majd utána *máig* a kisebbségek az ilyen jogosultságokat? A mai európai kisebbségi felfogás hogyan is áll – elismeri-e a kollektív jogokat –, amelynek jegyében támadták s támadják történészek máig a korabeli magyar nemzetiségpolitikát?

S ugyanilyen kérdések tömegét lehetne felvetni a magyarországi szociális politikával kapcsolatos állandó ítéletekkel szemben. Mintha a klasszikus farmerországban, az Egyesült Államokban nem lett volna populizmus, vagyis establishment-ellenesség és kemény harc, úgy

kezelik sokan a nagybirtokot, mint *minden rossz* forrását. Vagy a „megalkuvó”, az adott feltételek között számításait megtaláló és politikai–gazdasági céljait elérő „áruló” nagytőke kárhozátását minek tekintjük? Csak azért, mert a hatalmat a nagybirtokkal együtt, sajátos munkamegosztású koalícióban és nem közvetlenül gyakorolta, „feudalizálódott-e”? Mit jelent itt a „félfeudális” című gyakran használt jelszó? Magyarország a dinamikus ipari expanzió ellenére tényleg erősen agrárország volt, peremkerületeit nem nagyon, vagy csak nagyon lassan kezdi átgyúrni a kapitalizmus, de ez miért nem kapitalizmus? Vagy a nagytőkének ott is direkt uralkodnia kellett volna, ahol jelen sem volt, vagy ha igen, mint új nagybirtokos? Nem jutott el a magyar kormányzat elég gyorsan az iparfelügyelet, a munkásvédelem, sőt már a század első évtizedében a munkáslakásépítések elindításáig? Hol itt a mérce, és lehet-e ezt az utókor vagy éppen a gazdag házak normájaként alkalmazni egy szegény közületre?

Újra és újra racionálisan forradalmas eszmék uniformizáló és nem a valóság lehetőségeiből, hanem a doktrínák és utópiák csak *gondolatilag* harmonizáló követelményeiből indult egykori és későbbi kritikák tömegeit találjuk. S nem azokkal a kritikákkal van baj, amelyek részlegesen vagy fokozatosan, a megvalósíthatóság akár lassú folyamatában gondolkodnak, hanem azokkal, amelyek önmagukat a *hatalom birtokában*, vagy annak megszerzésével varázserőnek hiszik.

A századforduló Magyarországon két ilyen „hatalomforradalmas” csoport alakult ki: az úgynevezett polgári radikálisok értelmiségi mozgalma és az egyébként nálunk német mintára szervezett, mérsékelt, érdekvédelmi (munkás) szociáldemokrácia radikális (értelmiségi) baloldala. Mindkét csoport erőteljesen a fővárosra és a sajtó bizonyos orgánumaira (*Huszadik Század, Szocializmus, Világ, Szabadgondolkodó*) összpontosul s *önmagában* kis létszámú, korlátozott befolyású irányzat volt. Miért váltott hát ki olyan heves reakciót, s miért tartották őket az uralmon lévő liberális (=liberálkonzervatív) erők nagyon veszélyesnek? Azért, mert ezek az értelmiségiek a zömében apolitikus, szervezetlen és artikulálatlanul hagyományos magyar világban – amelynek sokféle nyomorúsága, feszültsége és igazságtalansága egyébként nyilvánvaló volt – a forradalmasító gyúanyag szerepét játszhatták azzal, hogy saját hatalmi törekvéseiket reális társadalmi problémák egyoldalú tárgyalásával és beállításával tudták alátámasztani úgy, hogy a hatalmon lévők totális felelősként, „népi bűnbakokként” szerepeljenek. Az ilyen polarizáló – a későbbi kommunista ideológiát sokban előlegező – nézetrendszer polgári, kispolgári visszhangja csekély lévén, a polgári radikálisok a forradalmi szocialisták szövetségesei lettek s ügyesen maguk mögé állították az érdekképviseleti szárnyat is, az általános választójog követelésével.

Tulajdonképpen az általános választójog elutasítása jelentette és jelenti a magyar liberalizmus „reakciósságát”, vagyis az a tény, hogy nem állt ki a szabad politikai versenyre a hatalomért, mivel a status quo őrzését s benne főleg a történelmi Magyarország integritásának

megvédését *csak így* gondolta megoldhatónak. Nyilvánvaló az, hogy ennek a felfogásnak erőteljes „osztályérdekű” összetevői is voltak, de az egészet csak annak és „reakciónak” nyilvánítani – már akkor is képtelenség volt. Üres utópia volt a „népek demokratikus összefogásának elve”: „a nemzetiségi kérdés, a nyelvi különbségek nem játszhatnak lényeges szerepet, mivel a mindenféle nyelvű elnyomottaknak közös erőfeszítéssel kell a birtokarisztokrácia bástyáit ostromolni és megdönteni, és a küzdelem szövetségesei meg fogják találni a győzelem után is a békés kiegyenlítés módozatait” (Rácz Gyula: A magyar osztályképződés gazdasági alapjai és demokráciánk fejlődési lehetőségei. *Huszdik Század*, 1909. I. 377.).

A valóságban nem volt, nem lehetett nagy a radikális változások elitváltásra törő ereje, hiszen a már nem a hagyományos világban élő magyarországi népesség a nagy gazdasági-társadalomalakulásban a *fennálló* kereteiben igyekezett elhelyezkedni. A klasszikus tőkefelhalmozás mindenkori társadalmá volt ez – sok végleges vagy átmeneti veszteséssel –, de még messze attól az ipari kapitalizmustól, ahol az alapvető tömeget az „ipari proletárok” adták. Nálunk a mezőgazdasági szegénységet könnyen lehetett volna – hasonlóan a nemzetiségi paraszti tömegekhez – „forradalmasítani”, e téren azonban a jogállam kemény prevencióval, s ritkán, „példaadó” erőszakkal reagált. A nagy elégedetlenségi potenciál nem tudott – már szétszórtsága és műveletlensége miatt sem – megszerveződni. S így helyes helyzetfelismerést tükröz a *Huszdik Század* forradalmi ideológusa: „A polgárságnak csak bizonytalan existenciájú és nagy intelligenciájú (sic!) részére számíthat a birtokarisztokrácia elleni nyílt osztályküzdelem” (Rácz Gyula i. m. 380.).

Továbbra is feltehető a kérdés: miért érzékelték hát a korszak liberálisai veszélyesnek e nem túl nagy csoportokat? Azért, mert a *fennálló hatalmi szerkezet megbomlása esetén* „alternatív” uralmi garnitúrává lehettek. S az elsötétülő nemzetközi horizont, valamint a belső, rohamos társadalmi átrétegződések (=fenyegető nivellálások) idején a magyar liberálkonzervatívok *aggódni kezdtek*. A nyugati mintákhoz képest nagy vagyoni–művelődési–politikai különbségekkel és kiegyensúlyozatlanságokkal tisztában lévén, egyetlen módszert választhattak: a forrongó társadalmat addig tartják féken, amíg annak különböző csoportjai megtalálják a helyüket. S ennek jó esélye volt, hiszen a már idézett *Huszdik Század*beli szerző is regisztrálta: „Ez a polgárság nem veszi észre, hogy a fennálló renddel érdekellentétben van” (Rácz Gyula i. m. 369.). Tehát a vagyona és műveltsége révén felemelkedett új polgárságot sikeresen integrálták. Az „érdekvédelmi szociáldemokrácia” is jó úton volt ehhez. Nem véletlenül akarják őket a radikális vezetők „döntésre” késztetni: „A párt vezetői az apró bürokrata munkák végzése helyett a forradalmi gondolkodás és műveltség apostolaivá kell, hogy váljanak ... Irányt szabó, félelmetes hatalmú szervezete akar-e lenni ez a párt a haladásért sóvárgó lakosság egészének és inkább üldözője, elnyomója, megtörtője lenni a birtok-

arisztokráciának (?) ... akarja-e a proletársorsú értelmiségi csoportokat magához vonzani s a tisztán látó vagyonos polgárokat kooperációra megnyerni...? (Rác Gy. i. m. 383-384.).

Szándékosan idéztem ilyen bőségesen az állítólag valódi „liberális” értelmiségieket képviselő orgánumot. Ebből talán jobban érthető, miért lett a magyar liberalizmus utólagos „haladó” (marxista) minősítése „felemás”. S az, hogy eszmetörténetileg miért érvényesül ma is sok értelmiségi gondolkodásában „baloldali eltolódás”, amelynek következtében a „szélsőjobboldal” már a következetes polgári gondolkodóknál vagy irányzatoknál kezdődött, kezdődik.

A magyar liberális jogállam tehát a fennálló, preliberális alapon keletkezett politikai-hatalmi szerkezet totális (szociális, nemzetiségi és részben függetlenségi) tagadói ellen védekezett anélkül, hogy különösebben (kivéve hitbizomány, szűk választójog) eltért volna kora európai liberális rendszereitől. Igaz, nálunk a preliberális hatalmi kiegyezés miatt nem a mobil, hanem az agrárvagyon volt a politikai élet vezetőinek alapja – de ezt egy Budapestet leszámítva egyértelmű agrárországban nem tekinthetjük „abnormálisnak”. Sokkal különösebb lett volna az, ha a 20 milliós országban (1910) mindösszesen pár százezer embert foglalkoztató ipari tőke diktált volna (ezt nevezték „európaiságnak”). Fontosabb azonban ennél a ténynél az, hogy a magyar gazdaság és társadalom európai beágyazottságainak sokszázados szövetén egy ilyen fordulat, egy ilyen elitváltás nem változtatható. Vagyis az ország népének többsége számára az elitcsere semmit sem hozott volna. A budapesti tömegek egy részének polgárabb és „emberibb” életkörülményeit nem az itteni nagytőke „humanizmusa” és „európaisága”, hanem az országos átlaghoz képest többszörös tőkeereje – az ebből való „oszthatóság” – határozta meg. A formai „európaiságnak” máskor sincs tartalmi következménye (a budapesti helyi választójogot sem demokratizálták).

Nem téved sokat a kései elemző akkor sem, ha azt állítja, hogy a magyar nagytőkének és új polgárságnak nagy része azért volt elégedett jómódú „másdrangúságával”, mert az ország és a birodalom bonyolult viszonylatainak rá nézve gyakran veszélyes fordulatait (antiszemitizmus) nem neki kellett kezelnie. A hatalmi felelősség hiánya ebben a korban – amelyet aranykorként tárgyal a magyar zsidó történetírás – fokozott védelmet adott. A birodalom, illetve Magyarország zsidó lakosságának dinasztiahűsége – sőt, a magyar zsidók jelentős részének 1918 utáni legitimizmusa – erről beszél.

Van még egy nagy tévedése a régi magyar liberalizmust lefelemásozóknak. A „tisza” liberalizmus sehol sem növeli ugyanis a társadalmi igazságosságot, a személyes szabadság vagy a társadalom fellazulása csak az erőseknek, gazdagoknak, előnyös helyzetűeknek jelent *teljes* értéket. A szegények a szabadversenyben a „kiválasztódás igazságának” megfelelő helyhez jutnak. A szocializmus igazsága sem több, mint egy szép álm, mert nem lehet nem létező reális és szimbolikus javakat szétosztani. Milyen alapon bírálja a Kádár-kor-

szak „tudományos világnézetét” valló történetírást Tisza Istvánt – aki a technikai és szervezési hatékonyság révén hiszi fokozatosan megvalósíthatónak a népjólétet és nem a hatalmi elosztás „igazságában” –, amikor a tudományos alapon álló politikája is csak addig jutott el, hogy kijelentse: csak azt lehet elosztani, amit megtermeltünk.

Teljesen magánügy, ha valaki hisz az emberben és az emberiségben. Azonban nem árt inkább megismerni a reális embert, emberiséget és tudni róluk (magunkról), hogy milyenek is ténylegesen. A dualizmus korszakának nyílt, a nyilvánosságot kedvelő légköre alkalmas volt arra, hogy a versengő eszmerendszerek elvégezzék egymás kritikai elemzését. Teljesen értelmetlen az, hogy valaki(k) abszolutizálja(k) bizonyos irányzatok céljait és módszereit. A dualizmus korszakának teljes eszmetörténeti spektruma nem utal többre, mint arra, hogy a történelmi Magyarország nem Anglia, Franciaország vagy Amerika. Ha az angol liberalizmus uralmával megfér az ír kérdés, a franciával a Dreyfus-ügy – hogy a gyarmatokról most ne beszéljünk – s Amerikával a négerkérdés vagy az indiánok ügye, akkor máris eltűnik a nálunk alkalmazott „haladás” vagy marxista etalon.

A magyar liberálkonzervativizmus 1918–1919-es sokkjáig nem olvadt össze a kemény ó- és újkonzervatív etatizmussal, nem vállalt direkt hatalmi beavatkozást sem az egyéni, sem a közösségi (gazdasági) szférában – a háború ilyen irányú kényszerlépéseit állandóan hangsúlyozva, átmeneti állapotnak tekintették. A rendelkezésre álló jogállami eszközökkel védték a térség számára óriási jelentőségű stabilitást. Sajnos, Magyarország geopolitikai helyzete nem hasonlítható az ellenség nélküli Egyesült Államokhoz, ahol a történelmi előzménytelenség – bár az említett indiánok valójában cáfolják ezt – következtében kibomolhatott az individuális szabadságok paradicsoma.

A magyar társadalom nagyobb részének preliberális konzervativizmus egyébként sem hatalmpolitikai természetű. A magyar falu és kisváros hagyományos világát nem a liberális kormánypolitika konzerválja, hanem létviszonyainak *objektív adottságai*. S ezért igaz az is, hogy egy elitváltás s egy hatalmpolitikai kurzusváltás sem dinamizálhatja, „liberalizálhatja” világukat. Egy ilyen politika – mint ahogyan ez bekövetkezett majd a kommunizmusban – *szétverheti erőszakkal a régit*, de nem tudja magasabb tőkeszintre emelni, s ma már tudjuk, hogy az úgynevezett szocialista kulturális forradalom sem tette versenyképesebbé ezt a világot. Mert az ilyen „modernizációs” politika – ellentétben a magyar liberalizmus lehetőségteremtő, (= infrastrukturális) hatékonyságnövelést szem előtt tartó és individuális elfogadásban gondolkodó módszereivel – az embertelen szabadságra és jólétre kényszerítésben gondolkodik. Embertelenné pedig az teszi, hogy a feltételek nehéz és lassú megteremtését nem végzi, végezheti el, hiszen éppen ez ellen lázadt fel, „reakciónak” minősítve a *természetes* tempót, minden áron *gyorsítani* akarva. Ennek voluntarizmusát s tragikus következményeit pedig nem csupán az utókor, de már a

kortársak is világosan látták: „A termelési és fogyasztási folyamatok állami vezetése és irányítása ugyanis szerfelett terjedelmes és szövényes hivatalnoki kar létrejöttét fogja eredményezni ... A történelmi materializmus jövő kollektivista társadalma, minthogy vezetőkre és vezetettekre való differenciálódásának feltétlenül be kell következnie, egy nem tökéletes kooperáció esetén kizsákmányoló bürokráciához vagy egy mindenható központi hatalomhoz vezetne, amely utóbbi megsibbasztotta az inka kollektivista államot is” (Kemenes Antal: A történelmi materializmus világállamának nehézségei. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1913. 541–542.).

A fenti zseniális elemzés – amely a nagy gyakorlati, „új embert” és „kizsákmányolásmentes” társadalmat csinálni óhajtó kísérletek előtt született – nagyon „egyszerű” józanságon alapszik, annak belátásán, hogy a kor szocialistái és utólag igazi liberálisnak beállított polgári radikálisai „az értelmi tényezők szerepét a társadalomban túlbecsülik” (Horváth Lajos: A szocializmus válsága. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1911. 353.).

Az egykori kortárs kritikákat tömegével sorolhatnánk tovább, s ezek a vélemények megfogalmazzák a totális, forradalmi világmegváltással szembeni pozitív programot. Ennek két fő jellemzője van: egyrészt a folyamatos *részleges* reformok szükségessége – amelyek „megérnek” –, másrészt a technikai-szervezési termelési hatékonyságnövekedésre összpontosítás. A dualizmus második szakaszának legkarakteresebb polgári politikai gondolkodója, Réz Mihály (aki személyében testesíti meg a klasszikus magyar liberalizmus „önvédelmi”, konzervatív fordulatát) summázza ennek a politikának a lényegét: „minél szükségsebb a gazdasági és ebből keletkező politikai és irodalmi fejlődés természete: ideológiai tényezők által annál megváltoztathatatlanabb” (Réz Mihály: A politikatudomány határai, I. rész. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 29.).

A magyar liberalizmus és társadalma – tehát a dualizmus korában, akkor, amikor vezető eszmei irányzat volt – „úton járó” társadalom és eszmekör volt. A nyugati mintáktól való eltérése éppen azt mutatja, hogy *szervesült* az eszme az itteni valósághoz és tulajdonképpen éppen ez adja valódi jelentőségét. Ellentétben a vele szembeforduló igazinak mondott liberalizmussal, a polgári radikalizmussal. Nem véletlen, hogy a szétdarabolás és a két forradalom s az erre válaszoló ellenforradalom sokkját átélő magyar társadalomban csak ez a liberális konzervatív irány maradt, maradhatott meg, mint a szellemi életet, de sok szempontból a bethleni politikai konszolidációt is meghatározó eszmei irányzat. Mind a tőle jobbra eső radikalizmusok, mind az érdekvédelmi szociáldemokráciát „meghaladni” akaró baloldali radikalizmusok embertelen diktatúrákba torkollottak, hiszen nem ők alkalmazkodtak társadalmaikhoz, hanem megpróbálták társadalmaikat „helyesre” alakítani. A magyar liberális konzervatív politikai és művelődési hagyomány a magyar polgári hagyomány zömét jelenti, amellyel jelentőségben csak az érdekvédelmi szociáldemokrácia ve-

heti fel alkalmanként a versenyt. Csak sajnálhatjuk, hogy ez az örökség vagy kiesett a köztudatból, vagy hamis értelmezési keretekben kényszerülve, rosszul ismert a magyar műveltebb közvélemény előtt.

ÖSSZEGZÉS ÉS VITATÉZIS

A fenti vázlat a terjedelmi korlátok miatt sem tartalmazhatja egy monografikus igényű terület teljességét és a mindenre kiterjedő dokumentálást. Az írás szándéka az volt, hogy bemutasson egy „ellengondolatmenetet” és kimondjon egy hipotézist, vagyis azt, hogy a történelmi magyar liberalizmus (= liberális konzervativizmus) eszmétörténeti problémáinak *nagyobb* része az újabb magyar történetírás ideológiai fixáltságának és ilyen irányú értékrendjének következménye. Az eddig követett úton a legtárgyilagosabb beállítottsággal is csak az „egyrészt–másrészt” típusú véleményekhez juthatnak el. A magyar liberalizmus vagy a dualizmus kora persze nem áll elszigetelten ilyen szempontból. A napjainkhoz közeledés mértékében – sok tényezőtől persze nem függetlenül – nőtt s többnyire *nő ma is* a sokáig súlykolt uralkodó ideológia áttételeken is érvényesülő hatása.

Az a véleményem tehát, hogy az újabb magyar történetírásnak kellene magát – egy korszak lezáródása nyomán – világnézetileg, (főként emberképileg) s módszertanilag újragondolni annak érdekében, hogy a magyar történelem sok *mesterséges* problémája megszűnjön, illetve más megvilágításba is kerülhessen.

LÁNCZI ANDRÁS

Az autentikus és a radikális

Hogyan olvassuk Tőkéczi László írását? Mint tudományos értekezést, pamfletet, irodalmi esszét, publicisztikát vagy ideológiai alapvetést? Ennek a kérdésnek a megválaszolása nélkül nem lehet önértékű – azaz a szerző szándékát messzemenőig figyelembe véve – kezelni az írás mondanivalóját, gondolatait, szimbolikus üzeneteit. A legjobb, ha az írás végéből indulunk ki, ahol a szerző vitatézist fogalmaz meg: „az írás szándéka az volt, hogy bemutasson egy ellen-gondolatmenetet és kimondjon egy hipotézist”. Az „ellen-gondolatmenet” – nyilvánvalóan a hipotézis alátámasztásául szolgál – lényegét talán így lehetne összegezni: Magyarországon torz, radikális liberális történetiszemlélet uralkodik. Ez a történetiszemlélet sok „mesterséges” kérdést vetett fel és tart életben, feltehetően azért, nehogy kiderüljön: Magyarországon kétféle liberalizmus van. Az egyik autentikus, a nyugati mintáktól eltérő, az „itteni” valósághoz szervesült; a másik a radikális liberalizmus, a nyugati mintákkal azonosuló, idegen szellemű, nem szerves. Az írás célja annak bebizonyítása, hogy az autentikus liberalizmus, melyet liberális konzervatívnak nevez, olyan létező hagyomány, amely képes leleplezni a radikális liberalizmus tév- és rögeszméit, olyannyira, hogy a liberális konzervativizmus igazi ellenlábása nem is a radikális liberalizmus, hanem az „érdekvédelmi szociáldemokrácia”. Mindezt a szerző Magyarország Nyugattal való találkozásának a keretébe helyezi, jelezvén, hogy a modern magyar társadalomfejlődés alapvető kérdéséhez nyúl: Mit jelent a nyugati kihívás, és hogyan őrizheti meg identitását egy nemzet a modernségben, miközben a követendő mintája külhoni, nem szerves módon kialakult, kényszermozgását nem „belülről” vezérelt normák motiválják?

Kicsit nehezebb a „hipotézist” kihámozni a szövegből, aminek az az oka, hogy tudományos értelemben nincs semmilyen hipotézis megfogalmazva. Amit a szerző hipotézisnek nevez, az inkább egy

kivánság hangoztatása: fogadjuk el az „ellen-gondolatmenetet”. Ideológiai tértítés alanyai vagyunk tehát. Ebből következően az írás nem tudományos cikk (az érvelés egzakt kellékei egyébként is hiányoznak), nem pamflet, még kevésbé irodalmi esszé, inkább publicisztika és ideológiai alapvetés. Egy ideológiai alapvetést el lehet fogadni vagy el lehet utasítani, de nehéz érdemi vitát folytatni vele. Ha valaki fontosnak tartja, hogy egy új vallást, filozófiai iskolát vagy ideológiai áramlatot indítson el – ez bárki szíve joga. Amihez hozzá lehet szólni, az a fölhozott érvek releváns vagy éppen irreleváns volta. Innen és csakis innen nézve Tőkéczi László *Magyar eszmetörténeti vázlatát*, féltő, hogy *irreleváns* érvek egész sorát kapja az olvasó.

Milyen relevanciája van ugyanis annak a szembeállításnak, amelyet a szerző tesz a magyar nemesi liberalizmus és a radikális liberalizmus között? Annak taglalása, hogy volt-e nemesi liberális eszmeáramlat Magyarországon, triviális. Rámutatni arra, hogy kialakult egy radikális, nyugatias eszmei mintákat követő liberalizmus Magyarországon – ez is az. És sajnos az is triviális, ahogyan a kettőt szembeállítja egymással Tőkéczi. Mert milyen többlettel szolgál az a megközelítés, amely a hangsúlyt a kétféle liberalizmus szembeállítására veti? Csak negatívum származhat belőle: a magyar liberalizmusról folytatott diskurzus provinciálissá és kisszerűvé szerényül. Ám legyen, köves-sük előbb a „vázlat” gondolatmenetét, hogy az érvelés nyilvánvaló és rejtettebb utalásait értelmezni tudjuk.

A tanulmány szerint az autentikus vagy liberális konzervativizmus jellemző vonásai Magyarországon a következők: 1. A nemesség világnézete („A magyar nemesség kiemelkedő képviselői idelizmusuk mellett is felismerték a klasszikus liberális elvek »számukra valósságát«”). 2. Demokratikus mintákon nevelődött („A magyar történelemnek nagyon is sok demokratikus hagyománya van. Az általában vett nemesi demokrácián kívül ide tartoznak a székelyek, a szászok, jászok és kunok, valamint a hajdúk sajátos »szabad« közösségei, a szabad királyi és mezővárosi polgárság, parasztpolgárság önkormányzati élete, a protestáns egyházak autonóm szervezetei...”). 3. Klasszikus műveltségen nyugszik („A magyar nemesség elitjének klasszikus human műveltsége rendkívül eleven, hazának szolgáló és magas szintű egyéni erkölcsiséget is tartalmazott”). 4. „Igazságkereső egyéni erkölcsiség”: a reformnemességre jellemző magatartás. 5. A reális emberből indul ki, természetes tempót követ („Nem árt inkább megismerni a reális embert, emberiséget és tudni róluk [magunkról], hogy milyennek is ténylegesen.”). 6. Szervesen magyar („A magyar múltnak még a polgári társadalomhoz való kapcsolódása is mintaszerűen *szerves* volt...”).

Ezzel szemben a radikális liberalizmus jellegzetességei ezek: 1. Értelmiségi proletárok világnézete („Sajnos, a közép-európai térség nagyobb részének sorsát az elmúlt évtizedekben egy értelmiségi proletárok vezetésével végrehajtott forradalmi puccs következményei határozták meg”). 2. Mintakövető, az élettől elrugaskodott, felelőtlen

kísérletezgető, jelcentrikus. 3. Messianisztikus („A modern értelmiségi racionális világmegváltása... erős rendszerképző erő lett”). 4. Nem szerves, idegen szellemű („Éppen ezért, mert a magyar társadalomtörténet ilyen világos s a modern polgári és nem-polgári törekvések egy jelentős és harsány része – *nem találván elég saját legitimációt ebben a történelemben!* – vagy máshol keresi azt, vagy egy-egy »ellenkultúrás«, »haladó hagyomány« konstruálásával akarja az általuk is *fontosnak* tartott elődöket előteremteni”). 5. Főként marxista ihletettségű („Marxi fogantatású a nyugati... folyamatok etalon jellegének érvényesítése... Ilyen összefüggésben lesz aztán »elkanyarodás« vagy éppen »szákcúcs« egy nép/nemzet történelme...”). 6. Gondolatrendszerének alapja a progresszió és a racionális hit. 7. Univerzalista értékekben gondolkodik („Az örök béke vagy a totális személyközi harmóniák világa ma sincs közelebb, mint évszázadokkal előbb”). 8. Elvont, utópikus történet szemléletű („elvont ábrándokon mérő »tudományos« történetírás”).

Áttekintve Tőkéczi László írásának főbb téziseit, megállapítható, hogy egy ideologikus történelmi spekulációt kell az olvasónak értelmeznie. Azért spekulatív, mert egy megelőlegezett célnak vagy szándéknak, a magyar történelmi tudat „kiigazításának” alárendelve történelmi, politikatudományi, szociológiai és politikai filozófiai érvek váltogatásával, illetve kevergetésével aktualizál és politizál. Ezért az alábbiakban csupán azokra az összefüggésekre szeretnék kitérni, amelyek e nyílt (a történelmi tudat kiigazítása) és a szándékolt (aktuálpolitikai) céllal kapcsolatosak.

1. Első helyre kell tenni azt a kérdést, amelyet Tőkéczi László kerülget, olykor oda-odakap, de nyíltan nem foglal állást: a felvilágosodás politikai programjának életképességére gondolok. A szerző elmulasztja *egyértelműen* tisztázni a viszonyát ehhez az elmúlt kétszáz évben a szellemi és társadalmi mozgásokat irányító világképhez. A magyar politikai gondolkodást átítták a felvilágosodás különféle eszméi, olyan mintával azonosultak a 18. századi göttingai magyar diákoktól kezdve a reformkoron át a mai politikai gondolkodókig bezárólag, amely nem „szervesen” nőtt ki a magyar tapasztalatból, sőt, döntő pontokon – például valláserkölc, állam és egyház viszonya, az állam eredetének kérdése, demokrácia és nemzeti karakter összeegyeztethetősége stb. – olykor még keresztezte is a helyi minták érvényesülését. A progresszivitás eszméje először a 18. század utolsó évtizedeiben lazította föl a „magyar tudatot”. A fejlődés modernkori eszméje nem a marxizmus képében kísértette meg sem a világot, sem a magyar gondolkodókat. A felvilágosodás eme elképzelése eredetileg a természettudományos optimizmusból származik, s a 19. század számos társadalmi gondolkodója elfogadta – köztük az *egyik* Marx volt. Ha valaki indexre teszi vagy proskribálja Marxt és a marxizmust, ezzel még messze nem számolta föl az aktivista-progresszivistá gondolkodásmód tartalmait. A modern társadalomtudomány fogalma

szerint haladáspárti – ha nem volna az, akkor nem is lenne modern mint tudomány.

A felvilágosodás végéről immár hosszú évtizedek óta beszélnek, nem mintha a felvilágosodást a kezdetektől fogva ne érte volna támadás. A modernség nagy vesztese, az egyház mindvégig opponálta a modern társadalomfejlődést. A modernség, illetve a felvilágosodás kortárs kritikusi voltak a romantikusok is. Mind az egyház, mind a romantikusok az újkori filozófiát okolták a természeti törvényt semmibe vevő társadalomvezetési elvek kigondolása miatt. Míg az egyház teológiai alapokról, a romantikusok a költészet nevében támadták a modern filozófiát. A 20. századra világossá vált, hogy a felvilágosodás olyan szélesre tárta a politikai eszmék előtt a kaput, hogy azon keresztül a faj mítosztól kezdve a kommunista erőszakig bármi beözönölhetett. A kommunizmus bukásától függetlenül, azt jóval megelőzően, sokan emlegették a felvilágosodás végét: ezen a társadalmi optimizmus és radikalizmus talajvesztését értették. Mivel Tőkéczi a magyar radikális liberalizmust azonosítja a marxizmussal, azt kell gondolnom, hogy a felvilágosodás programját is temeti. A felvilágosodás elemei azonban annyira beépültek a modern társadalmi tudatba, hogy azokat az egyes mozzanatok bírálataival nem lehet megrendíteni.

Óvakodnék attól, hogy a történeti, a politikai és az életmód fogalmát vagy tartalmát összemossuk. Ha valaki nem szereti a McWorld kínálta fogyasztási javakat, akkor ne vegye. De hogy a modern liberális államberendezkedés biztosította viszonylagosan a legnagyobb külső és belső békét, az tapasztalati tény: erről lemondani csak azért, mert nem „szerves”, hanem idegen minta alapján másoljuk, nem vagyunk eredetiek – örültség. Vajda János pontosan erre tapintott rá 1861-ben: „Mert ne higgy, hogy mind jó és szerves az, ami keleti, azért, mert »eredeti«”. Ugyis csak azok a minták életképesek, amelyekért megküzdünk, éppen ezért nem baj, hogy – amint azt néhány évvel ezelőtt Ludassy Mária észrevételezte – mai vitáink Nyugaton már néhány száz éve lezajlottak. Ezt a jelenséget nem keverném össze „az éljük a saját életünket” tautológiával. Tőkéczi László most nyilván tiltakozik, hogy egy olyan alapállást tulajdonítok neki, amit ő nem képvisel. Politikai filozófiai szempontból mégis lehetséges ilyen olvasata dolgozatának.

2. Tőkéczi László írásában egy radikális konzervatív forradalom tüzét élesztgeti. Ennek lényege az egyoldalúvá vált magyar tudat kritikája és egy új lehetőség bemutatása. A tett forradalmi, mert a szerző által általánosnak vélt gondolkodásmóddal szemben lép föl, ennek a célnak rendeli alá stílusát is („Ki kellene már végre mondani...” stb.). Konzervatív, mert a tradícióból próbálja kiemelni és letisztogatni azt a gondolkodásmódot, amelyet szembe kíván állítani a szerinte elfogadottal. A konzervatív forradalmiság nem fából vaskarika, hanem a kelet-európai történeti fejlődés látszólag önellentmondásos, valójában logikus következménye: mivel ez a fejlődés kezdetektől fogva – Magyarországon I. István óta – felülről irányított és kikény-

szerített, így elkerülhetetlen, hogy egy-egy kiigazítási kísérlet sem lehet más, mint radikális. Ha a konzervatív radikalizmust azzal a vehemenciával próbálják érvényesíteni, ahogy azt olykor tapasztalhatjuk, akkor ugyanolyan voluntarizmussal cselekszenek, mint amit éppen bírálunk.

Pedig van egy másik lehetőség is: a nevelésé. Igaz, ez nem kecsesget gyors sikerrel, ám biztosabban célba ér. A gondolkodásmód megváltoztatása részben a nevelés, részben a körülmények ügye. A körülményeket nem láthatjuk előre, a nevelés hatása már kiszámíthatóbb. Aki mostanában találkozott egyetemi hallgatókkal, az észrevehette, hogy a politika iránt érdeklődők körében megnőtt a fogékonyság elfelejtett vagy egyszerűen más gondolkodásmódok iránt, mint ami bevett vagy megszokott. A mai formálódó konzervativizmus sikere azon múlik, hogy a föltörekvő új elit milyen nevelést kap. Aki igazán hisz a konzervatív eszmék erejében, annak ma a katedrán kell megállnia a helyét.

A kortudatkritikák általános gyengéje, hogy miközben nagy lelkesedéssel és túlzó általánosító kedvvel igyekeznek a jelenhez vezető utat történetileg rekonstruálni, kimutatva ki, mikor, miben vezette félre a közösséget, szem elől tévesztik az individuális és a konvencionális igazságok természetét. Arra a dichotómiára gondolok, amelyre Edmund Burke hívta föl a figyelmet. Az individuális értelem – szerinte – tévelygő, a felhalmozott tapasztalat, a precedens megbízható. Aki ezt a szembeállítást használja, az ne feledje, hogy Burke a kritikáját egy meghatározott eseményre és a gondolkodók egy meghatározott csoportjára vonatkoztatta, és nem egy, évszázadokon át tévelygő népre. Tévelyeghet-e egy nép évszázadokon át? Aligha. Fönnttarthat-e olyan eszméket, amelyek nyilvánvalóan tévesek? Csak akkor, ha nincsenek demokratikus eszközök a téves döntések megváltoztatására, vagy hiányzik a felelősségteljes döntésekhez szükséges szuverenitás. A demokratikus hagyomány hiányának vagy gyengeségének relativizálása vagy kijátszása a szuverenitás hiányával, félrvezető érvelés.

3. A magyar politikai gondolkodók elitje mindig figyelt arra, hogy mi történik a külvilágban, milyen szellemi folyamatok zajlanak. A modern nyugati politikai fejlődés intellektuális bázisát a politikai filozófia adta, mely a politika *első* kérdéseit vizsgálja. Ez a teoretikus szint igazából idegen maradt a magyar politikai gondolkodók zömétől. Csupán az elmúlt években keletkezett valamiféle politikai filozófiai irány Magyarországon, amely egyszerre próbálja érvényesíteni az egyetemes és lokális szempontokat. A tapasztalat átélte, „szerves”, de egyetemes fogalmakban és nyelven igyekeznek azt kifejezni. A filozófiai műveltséget a magyar szellemi (nemesi liberális) elit nem tartotta sokra, kivéve az antik szerzőket. Azért ragaszkodtak a klasszikus műveltséghez, mert egy olyan moralitás hordozója volt, amely – szemben a modernség kusza erkölcsi viszonyaival – áttekinthető és egyértelmű kapaszkodókat nyújtott a tekintetben, hogy mi a jó és mi a rossz, mi a helyes, mi a helytelen. A modern politikai filozófia

kínálta erkölcsi fogalmi készletek és alternatívák egyszerűen hiányoznak a magyar politikai gondolkodás történetéből. Csak egy példa: az utilitarizmus, amely Nyugaton az erkölcsi diskurzus meghatározó eleme volt a század nagy részében (John Rawls kantiánus felfogása ütötte ki a nyeregből), Magyarországon soha nem volt vitatéma. Az alkalmazkodóképesség hiányára utal az a makacsság, ahogy a magyar politikai elit a klasszikus antik és keresztényi erkölcsfelfogásokkal szemben elutasította a modern erkölcsi tanításokat, és a modern liberalizmust az erkölcstelenséggel azonosította. Ez a ragaszkodás az erkölcsi rend transzcendentalitásához megakadályozta a világi erkölcsi felfogások sokféleségének az elfogadását.

Ugyanennek a kérdésnek egy másik megközelítését nyújtja a klasszikus és a modern erények összehasonlítása. A nemesi vagy liberális konzervatív erények főként az antik irodalomból ismert erények voltak: hősiesség (magyar virtus!), nemes jellem, végsőkig való kitartás, büszkeség, hajlíthatatlanság, szemlélődés, állandó emberi kapcsolatok tapasztalása. Ezekre az erényekre épült rá a romantika által hirdetett eredetiség, az érzelmek és az intuíció fölényének hangoztatása az értelem fölött. Az érzelmi politizálás vitathatatlan tradicionális eleme a magyar politikatörténetnek és politikai jellemnek. A modernség követelményeihez viszont jobban illeszkednek a következő erények: hajlékonyság vagy rugalmasság, szorgalom, fel-elősségvállalás, türelem, spontaneitás az emberi kapcsolatokban, tisztességesség, kedvesség, az egyenlőség tisztelete. A műveltségi eszmény közvetve mindig az uralkodó erkölcsökről árulkodik.

4. Úgy tűnik, hogy Tőkéczi szerint a liberális konzervativizmust az különbözteti meg a radikális liberalizmustól, hogy az előbbi elutasítja a *normativitást*, amin ő a külföldi minták követését érti. Ebben valószínűleg igaza van. A normativitástól azonban nem olyan könnyű megszabadulni, mert az igazság filozófiai kérdésébe botlunk bele: Hogyan ismerhetünk rá a keresett igazságra, ha nem ismerjük azt? Az igazságnak ez a paradoxona a politikai filozófiában a legjobb rend kérdése: *Milyen a legjobb politikai berendezkedés?* Ma ezt a kérdést egyetlen szócska megváltoztatásával szoktuk föltenni: *Melyik a legjobb rend?* Ez utóbbi megfogalmazás empirikus irányultságú, ezért empirikus választ kell rá találni. A modern politikatudománynak éppen ez az alapja: összehasonlítk, hogy megértsek. A modern kor ténye az univerzális összetartozás szálainak az erősödése. Ez lehet, hogy nem fejlődés, de olyan kihívás, amihez alkalmazkodni kell. Ennek az alkalmazkodási kényszernek a felismerése tölti ki a magyar politikai gondolkodás történetét az elmúlt kétszáz évben. Nem lehet, hogy a liberális konzervativizmus azért szorult háttérbe, halt el, mert nem tudott alkalmazkodni? Szeretném leszögezni, hogy a liberális konzervatív eszmékkel magam is rokonszenvezem, de ez nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a magyar liberális konzervativizmus abban a formájában, ahogy Tőkéczi László próbálja föltámasztani, súlyos ballasztokkal terhes. Nem lehet, hogy a radikális liberalizmus

azért uralkodó, mert jobban tudott alkalmazkodni a körülményekhez, s nem identitásproblémák állnak a háttérben? Ha az emberek valamely csoportja a körülmények változása folytán, vagy azért, mert jobban tud alkalmazkodni, előnyösebb helyzetbe jut, szükséges-e e tény *mellé* beszélni, s olyan egyéb jellemzőkre (pl. származás) utalni, melyek léteznek, de minden látszat ellenére sincsenek kauzális kapcsolatban egy adott jelenséggel?

A magyar történelemnek valóban vannak olyan vonásai (a szuverenitás elvesztése hosszú időkre, lakossági összetétel vegyessé válása stb.), amelyek egészen sajátossá formálták e nép sorsát, de józanul mérlegelve, nem volt baj az alkalmazkodóképességgel mint a modernség legfőbb követelményével? Mi az az előny, ami miatt érdemes egyfajta mítoszt köríteni a magyar nemesi liberalizmus köré, amely a tekintélyelvűségtől soha nem tudott megszabadulni? Nem volna-e célravezetőbb a kortárs liberális konzervativizmushoz fordulni a hazai konzervatív liberalizmus megalapozása végett? Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a dolgozat szerzőjének célja igazából nem az, hogy új meglátásokat tartalmazó képet fessen a magyar eszmetörténetről, hanem a mai liberális társadalmi gondolkodás lejáratása. Irrelevánsnak neveztem Tőkéczkzi Lászlónak a liberalizmusról alkotott fölfogását. Ennek oka, hogy olyan nyelven és felfogásban közelített a kérdéshez, amely kívül van a legtágasabban értelmezett liberalizmus nyelvezetén. Nincs szó nála jogokról, individualizmusról, kommutarizmusról, republikanizmusról, a képviseleti demokrácia problémáiról, régi és új liberalizmus szembeállításáról. Mindezért kár, mert Tőkéczkzi László olyan kérdéseket feszeget, melyek lényegesek és *rólunk*, mindannyiunkról szólnak. Egyetlen eszmerendszer sem lehet azonban autentikusabb a másiknál. A szellem dolgaiban csak az számít, hogy milyen magasra tesszük a mércét és horizontunkat hol zárjuk le.

